

TEMA	
NOVI RAZMISLEKI O EVROPSKIH SREDIŠČIH IN OBROBJIH	
Uvod	3
/ DRUŽBA	
Özge Yaka	
Od prostorskega k relacijskemu: preobrazba metafore periferije	6
Ana Podvršič	
Družbeno-ekonomske neenakosti evroobmočja v luči leta 1989: regulacije postsocialistične mednarodne mreže in mastrichtski kriteriji	16
Rastko Močnik	
Center/periferija ali 99 % proti 1 %?	32
/ KULTURA	
Jim McGuigan	
Kulturne vzpodbude – neoliberalna rešitev neoliberalne težave	48
Alex Drace-Francis	
Evropa in njene periferije: od zunaj navznoter	62
Marko Juvan	
Narod med epom in romanom: Prešernov Krst pri Savici kot kompromisni "svetovni tekst"	71
Simona Škrabec	
Prestopiti mejo ali jo preprosto odpraviti	84

Ob najnovejši gospodarski krizi, ki je zajela Evropo okoli leta 2008, so se ponovno odprla vprašanja o razmerjih med evropskimi središči in obrobji oziroma centri in periferijami. Kriza je namreč najhujše prizadela nacionalna gospodarstva Španije, Grčije, Portugalske in Irske, pa tudi Zahodnega Balkana. Za državljane države, kot je Slovenija, ki so v pridružitvi Evropski uniji in potem še območju evra videli potrditev svoje gospodarske razvitosti ter geografske in kulturne pripadnosti t. i. Srednji Evropi, je bilo soočenje z naraščajočimi družbenimi neenakostmi, padcem življenjskega standarda ter rigoroznimi varčevalnimi ukrepi, ki jih je sprejela domača vlada, hladen tuš na njihovo naklonjenost evropski skupnosti in upanje o boljšem življenju v njej. Vsakokratno ravnanje voditeljev velikih in centralnih evropskih držav ob kriznih trenutkih, ko se nenadoma odloča samo še v ožjem krogu znotraj EU, pa je postal očiten zunanji znak, da so tudi v političnem prostoru kljub deklarirani enakopravnosti nekatere članice EU bolj enakopravne od drugih.

Pokazalo se je, da je kljub priključitvi vzhodnoevropskih držav evropskemu trgu in njihovi "normalizaciji" po merilih Zahoda s t. i. tranzicijo, ostajajo kategorije Zahoda in Vzhoda še kako žive, hkrati pa je zmeraj bolj očitna tudi razlika med Severom in Jugom. Toda spremembe, ki se dogajajo ob prodoru neoliberalnega kapitalizma, niso enostavne in pregledne samo v razmerjih med državami, ampak tudi znotraj njih in preko njih. Neenakosti in nestabilnosti se pojavljajo znotraj vseh držav, tudi centralnih.

Zato stoji na začetku te publikacije¹ prispevek sociologinje Özge Yaka, ki predlaga preureditev modela center-periferija, ki je prvotno opozarjal na neenakosti med Zahodom in državami v razvoju, iz prostorske kategorije v relacijsko, ki bo lažje uvidela raznolike in nestabilne procese, ki potekajo v globalnem svetu. Sociologinja Ana Podvršič v naslednjem članku razkriva korenine sedanjih neenakosti tudi znotraj posameznih držav v maastrichtskih kriterijih, ki so postali ena ključnih politično-gospodarskih regulacij Evropske unije. Sociolog Rastko Močnik v svojem prispevku komentira izbrane podatke o družbeni neenakosti in procesih nasploh in posebej v Evropski uniji. Na koncu prikaže razmerja med delom, kapitalom in sistemskimi pritiski na primeru Slovenije od šestdesetih let 20. stoletja do danes.

Ko avtorji skušajo razumeti dinamiko odnosov med središči in obrobji, neizogibno naletijo na proces neoliberalizacije, ki ne zadeva samo gospodarstva in razrednih razmerij v družbi, ampak na denar in trg reducira tudi druga področja, kot sta kultura in umetnost. Zato v drugem delu te tematske številke posvečamo po-

¹ Prispevki so nastali po mednarodni konferenci Novi razmisleki o evropskih središčih in obrobjih, ki je potekala 17. septembra 2015 v Mariboru. Ob tej priložnosti se zahvaljujem Borisu Vezjaku, uredniku za kritično misel pri Dialogih, za opravljeno ogromno delo pri iskanju in vabljenju predavateljev in strokovnjakov, ki se ukvarjajo s problematiko razmerij med centri in periferijami.

zornost novim razmerjem med centri in periferijami na področju kulture. Kulturni analitik Jim McGuigan kritično analizira t. i. kulturne vzpodbude, s katerimi želi kulturna politika blažiti učinke neoliberalne deindustrializacije, a se kažejo samo kot še ena neoliberalna rešitev za neoliberalne težave, ki deluje v korist razreda poklicnih menedžerjev. Kulturni zgodovinar Alex Drace-Francis v pregledu zgodovinskih premislekov o evropski identiteti opozori na koncepte odnosov med centri in periferijami od klasične postkolonialne teorije, po kateri je evropskost zgrajena kot nasprotje neevropskosti Drugega, do današnjega komparativnega razumevanja odnosov med centri in periferijami na območju Evrope. Komparativist Marko Juvan na primeru Prešernovega Krsta pri Savici pokaže, kako so periferne evropske literature v 19. stoletju svojo nacionalno identiteto utemeljevale na epu kot privilegirani formi klasičnega pisanja, medtem ko so jo centralne in etablirane literature demonstrirale z romanom kot popularno formo modernega pisanja. Komparativistka Simona Škrabec se na koncu dotakne še neuravnoteženosti svetovnega literarnega prostora, kjer že sam pojem svetovne književnosti nosi v sebi strukturo hierarhično urejenih povezav, praktično pa se kaže tudi pri povezovanju in medsebojnem komuniciranju s pomočjo literarnih prevodov.

Emica Antončič
urednica

DRUŽBA

Od prostorskega k relacijskemu: preobrazba metafore periferije

Model center-periferija je bil sprva uveden zato, da bi opozoril na neenake pogoje izmenjave in nesimetrične relacije moči med zahodnimi industrijskimi državami in državami "v razvoju". A ob tem gre za omejeno konceptualno orodje za razumevanje kompleksnih konfiguracij sodobnih relacij moči in dominacije, ki jih ni moč ubesediti v jeziku nacionalne države. Sodobna pokrajina globalne moči je vedno bolj raznolika in nestabilna, kjer so "centralne" in "periferne" države podvržene vedno večjemu razločevanju, ne le med seboj, ampak tudi znotraj njih samih. Če je naš cilj nadaljnji razvoj metafore, potem potrebujemo prenovitev koncepta – preobrazbo metafore od prostorske k relacijski – od periferije kot prostorskega označevalca do periferizacije, ki prikazuje procese in relacije moči, dominacije, odvisnosti, hierarhije in izključenosti, ki presegajo meje nacionalnih držav in analitične omejitve metodološkega nacionalizma.

Ključne besede: center–periferija, metodološki nacionalizem, nove geografije moči, globalni prostor, finacializacija in periferizacija

UVOD

Metafora periferije, ki se je veliko uporabljala pred letom 1980, se je v zadnjem času vrnila v akademski in politični jezik v kontekstu krize evrskega območja. Kritični politični ekonomisti trdijo, da je kriza še dodatno poglobila razkol med centrom in periferijo znotraj evropske geografije. Ta argument trdi, da je vpeljava monetarne unije perifernim državam evrskega območja onemogočila uporabo instrumentov monetarne politike, s katerimi bi zaščitile svoje proizvodne sektorje in se izognile kopičenju zunanega dolga, posledica česar je bila nestanovitna in ranljiva finacializacija teh gospodarstev prek nereguliranih kapitalskih tokov. Iz tega sledi, da so imela neomerkantilistična izvozno usmerjena gospodarstva – govora je predvsem o Nemčiji – veliko korist od te situacije, kar je razvidno iz vloge, ki jo je evro odigral v porastu nemških prihrankov (Becker in Jäger, 2011). Kriza je močno prizadela finacializirana gospodarstva evropske periferije in jih obsodila na stroge varčevalne ukrepe, kot je razvidno iz grškega primera.¹

V kontekstu evrske krize se poimenovanje evropska periferija nanaša na Španijo, Grčijo, Portugalsko in Irsko. Toda za del te evropske periferne geografije veljajo tudi države jugovzhodne Evrope ali Zahodnega Balkana, najsi so del mone-

¹ Ne zgolj kritični politični ekonomisti, pač pa tudi pripadniki prevladujoče tradicije zaman svarijo pred varčevalnimi politikami in opozarjajo na "nemožnost repliciranja nemškega modela na evropski periferiji" (Simonazzi et al. 2013). Glej tudi Blyth (2013) ter Blyth in Ban (2015).

tarne unije ali ne, saj so vse tesno povezane z evrskim območjem s procesi neformalne evrozacije (Bartlett in Prica, 2013a). Will Bartlett (2009) je nedavno skoval nov izraz "super-periferija", ki označuje situacijo na Zahodnem Balkanu, za katero sta značilna rekorden padec stopnje rasti BDP-ja in naraščajoča brezposelnost.² Uporaba izraza "periferija" v kontekstu evrske krize zatorej cilja na poudarjanje porajajočih se oblik moči in hierarhije znotraj evropske geografije, ki so posledica vpeljave skupne valute in njene trenutne krize. Čeprav te analize pomagajo pojasniti te porajajoče se strukture moči in hierarhije, pa njihova neproblematizirajoča uporaba modela center-periferija kliče h kritičnemu pregledu.

MODEL CENTER-PERIFERIJA IN NJEGOVE POMANJKLJIVOSTI

Model center-periferija (ali jedro-periferija) je bil prvotno razvit kot odgovor na šolo modernizacije in Ricardovo teorijo komparativnih prednosti. Namen modela je bil razkriti strukturne procese in mehanizme, ki so dosledno nenaklonjeni primarnim državam proizvajalkam s periferije v odnosu do industrijskega zahodnega jedra (Prebisch, 1976). Ta model je navdihnil levo usmerjene intelektualne tradicije, kot sta teorija odvisnosti in teorija svetovnih sistemov. Služil je tudi izpodbijanju ideje linearnega družbenega in gospodarskega razvoja, ki se uresničuje z vzajemnimi političnimi in gospodarskimi odnosi med razvitimi kapitalističnimi državami in v razvoju zapoznelimi državami. Nedvomno je razbil iluzijo, da mednarodna delitev dela, ki temelji na teoriji komparativnih prednosti, enakomerno služi obema stranema, ter razkril strukturno nesimetričnost in neenakost, ki nastajata in se širita znotraj mehanizmov zunanje trgovine.

Čeravno je uspešno izpostavil neenake pogoje menjave in nesimetrične relacije moči med tako imenovanimi jedrom in periferijo, je v veliki meri zanemarjal druge oblike moči znotraj družbe, za katere ni nujno, da se ujemajo z relacijami med nacionalnimi državami. Ta model z reduciranjem kompleksnih oblik izkoriščanja in dominacije na relacije med industrijskim zahodom in zaostalim preostankom ni premogel analitičnih orodij za razumevanje intra- in transnacionalnih relacij razreda, rase in spola, ki jih ni bilo moč ubesediti z besediščem mednarodnih odnosov. Onkraj teh analitičnih interesov je model vključeval tudi potencialno politično grožnjo nacionalizmov, ki se krepijo.

Pomanjkljivosti izvirnega modela center-periferija so toliko bolj očitne danes, ko je pokrajina globalne moči vedno bolj raznolika in nestabilna. Relacije odvisnosti, neenakosti in moči zagotovo obstajajo, toda gospodarske geografije, v katere so zakoreninjene, se premikajo. Mezzadra in Neilson (2013) trdita, da igra nacionalna denominacija kapitala v analizi sodobnega kapitalizma čedalje manjšo vlogo. In da sodobni kapital, za katerega so značilni procesi financiacije in kombinacije

² Bartlett in Prica (2013b) trdita, da so bile zahodnobalkanske države Albanija, Bosna in Hercegovina, Hrvaška, Makedonija, Črna gora in Srbija "izjemno ranljive na učinke evrske krize, da pa niso bile deležne podpore finančne pomoči EU in političnih sredstev, ki so na voljo za lajšanje učinkov krize na 'periferne' države članice EU".

režimov heterogenega dela in akumulacije, širi svoje meje z vedno bolj zapletenimi kombinacijami moči in zakonov, ki vključujejo – a tudi presegajo – nacionalne države. Na tem mestu je potrebno poudariti, da nacionalna država kot sodoben politično-gospodarski prostor ni postala irelevantna, kot trdijo liberalne teorije globalizacije, pač pa je "bila podvržena pritisku, spremenjena in prisiljena sobivati z vrsto drugih prostorskih oblik, ki so jo preoblikovale in na novo določile ter zaradi katerih so meje, ki jo prečkajo in presegajo, postale tako ključne, kot so tiste, ki določajo njene ozemelske in simbolne meje". (Mezzadra in Neilson, 2013, str. 63)

Nenehno preoblikovanje gospodarskih in političnih geografij, tesno povezano s spreminjajočimi se režimi akumulacije kapitala, izziva binarno ločevanje ter rigidne in fiksne kategorizacije, kakršna sta jedro in periferija (Vertova, 2006). Model hierarhičnih relacij med relativno homogenimi območji ni v veliko pomoč pri razumevanju današnjega sveta, kjer vladajo med državami jedra in periferije zmeraj večje razlike, ne zgolj med seboj, pač pa tudi znotraj njih samih. Kot trdita Hardt in Negri (2000), svet definirajo novi in kompleksnejši režimi razločevanja in homogenizacije, deteritorializacije in reteritorializacije. Heterogenost, kompleksnost, fleksibilnost, hibridnost in fragmentacija določajo današnji neoliberalni in financilizirani kapitalizem, pri čemer problematizirajo rigidne prostorske delitve.

OMEJITVE METODOLOŠKEGA NACIONALIZMA

Poglavitna pomanjkljivost modela center–periferija in njegovih trenutnih različic je v tem, da kot enoto analize gospodarskih, družbenih, političnih in kulturnih oblik moči in dominacije jemljejo nacionalno raven. Ta pristop, ki je pogosto definiran kot "metodološki nacionalizem" (Beck, 2006), v glavnem zanemarija dejstvo, da družbeni procesi, ki krojijo življenja običajnih ljudi, "rutinsko prestopajo ozemelske meje". (Fraser, 2009)

Razprave o globalizmu se zato tako pogosto tičejo nacionalnih držav, da bi poudarile zmanjševanje suverenosti nacionalne države nad čezmejno mobilnostjo kapitala, blaga, tehnologij, informacij, ljudi itd. Toda te razprave le redko spremlja konceptualna razprava o državi sami, to pa zamegljuje pomen osrednjega koncepta tovrstne literature. Razjasnitev posameznikovega teoretičnega položaja glede vprašanja države je pomemben dejavnik pri definiranju posameznikovega položaja znotraj razprave. Konceptualizacija države ne kot entitete same po sebi (kot subjekta) in hkrati ne kot instrumenta za doseg določenih ciljev (kot objekta), ampak kot družbene relacije nam bo pomagala razumeti premik v vlogi države in razpravo o suverenosti države. Nicos Poulantzas (1980) je državo analiziral kot snovno utekočinjenje relacije družbenih sil. Če razvijemo razumevanje države v smislu prostorsko-časovno specifične oblike družbenih relacij, lahko vidimo, zakaj nacionalna država ne more biti v središču analize, saj predstavlja zgolj zgodovinsko specifično obliko relacij moči. Sodobne oblike teh relacij – relacije kapitala, dela, rase, spola itn. – presegajo državne meje in zahtevajo transnacionalni (in/ali kozmopolitski) raziskovalni program.

V jeziku gospodarstva trenuten režim akumulacije označuje financializacija. S konceptom financializacije ne mislim samo na naraščajočo prevlado financ znotraj gospodarske sfere, kar se je v zgodovini kapitalizma že zgodilo. Dokaj novo pa je to, da so finance postale specifičen mehanizem širitve kapitalskih relacij na pred tem nepotržene sfere družbenega življenja in narave.³ Gre za obdobje, v katerem so relacije med kapitali ter med kapitalom in delom vedno bolj zakoreninjene v finančne transakcije plačevanja obresti. In kjer so kompleksni finančni instrumenti in institucije integrirani v družbeno življenje (v obliki kreditnih kartic, pokojninskih skladov, hipotek in drugih dolžniških oblik) in celo oblikujejo procese subjektivizacije (Langley, 2006 in 2007, French in Kneale, 2009 ter Langley in Leyshon 2012).

Financializacija označuje poglobljanje neoliberalne globalizacije in predstavlja transgresiven značaj akumulacije kapitala. Sodobna finančna arhitektura in instrumenti povezujejo ozemlja, posameznike in družbene skupine ter relacije med njimi na prostorsko in časovno bolj dinamičen način kot kadar koli doslej. Te finančne povezave vsekakor prestopajo državne meje ter razslojujejo in spreminjajo načine akumulacije kapitala. Ob tem pa diverzifikacija, fragmentacija in difuzija proizvodnje čez različne ravni in ozemlja (Silver, 2003), selitev industrijske geografije na nekdanjo periferijo in globalne poslovne mreže, ki so presegle obliko multinacionalnih korporacij, problematizirajo rigidno dvojnost centra in periferije. Vse to pod vprašaj postavlja tudi idejo nacionalnega kot homogene in združene politične, gospodarske in družbene kategorije.

Procesi, ki prestopajo državne meje, pa niso zgolj gospodarski. Politični, družbeni in kulturni procesi prav tako rutinsko prestopajo keynesiansko-westfalske okvire države v obliki nadnacionalnih političnih teles, pravnih in institucionalnih oblik globalnega upravljanja, čezmejnih javnih sfer, transnacionalnih mrež in aktivizma, migracij in čezmejnega oblikovanja identitete, podnebnih sprememb, terorizma in podobno. Tolikokrat omenjeni pretok kapitala in blaga, informacij in ljudi, medijev in tehnologij, znakov in kulturnih simbolov, nevarnosti in bolezni, izkušenj in dejanj prek državnih meja zahteva epistemološki prelom z metodološkim nacionalizmom. Za razumevanje sodobne oblike transnacionalne moči vsekakor potrebujemo besedišče, ki presega tisto keynesiansko-westfalske nacionalne države.

Delo geografov ter strokovnjakov s področja dela, migracij in globalizacije je ključnega pomena pri izpodbijanju okvira nacionalne države in koncepta mednarodne delitve dela. Kritične geografske in migracijske raziskave poudarjajo nenehno preoblikovanje različnih geografskih ravni v ustvarjanju globalnega prostora: "Sodobno konfiguracijo globalnega prostora ... sestavlja niz prekrivanja, povezanosti, pretrganj in podobnosti, ki ne povzročajo težav samo prikazovanju sveta kot skupka stičnih ozemelj, pač pa tudi ogromnim civilizacijskim (Vzhod-Zahod) in gospodarskim (Sever-Jug) ločnicam". (Mezzadra in Neilson, 2013, str. 63) Delo Saskie

³ Glej razpravo o financializaciji vsakdanjega življenja in narave – Martin 2002, Lazzarato 2012, Lohmann 2012, Lapavistas 2009, Fine 2009, Ghosh 2010, Langley 2008 in Kaltenbrunner et al. 2012.

Sassen na področju globalnih mest je prikaz strateške konfiguracije globalnega prostora, ki kot pomembne gospodarske in družbene enote bolj kot države izpostavlja mesta in regije. S. Sassen raziskuje sestavo "nove gospodarske geografije centralnosti, takšne, ki presega državne meje in staro delitev Sever-Jug". (Sassen, 2000, str. 225) V globalnih mestih tako centra kot periferije vse ravni proizvodnje in moči obstajajo sočasno in druga ob drugi, od najvišjih ravni tehnologije in produktivnosti pa do najstrožjih oblik izkoriščanja in izključevanja, "s kompleksnim družbenim mehanizmom, ki ohranja njihovo diferenciacijo in interakcijo".* Literatura na temo globalnih mest je bila ključnega pomena pri opozarjanju, da so lokalne in/ali subnacionalne ravni sestavni del globalnih procesov (Sassen, 2003) in porast čezmejnih povezav in geografij pogosto zaobide državno raven.

Nič presenetljivega ni, da je bila Saskia Sassen s svojim zgodnjim delom o delovni migraciji, ki je kazalo na "periferizacijo v jedru" (Sassen-Koob, 1982), ena od kritikov izvirnega modela center–periferija. Raziskave migracij so nadaljevale teoretiziranje o širjenju notranjih meja znotraj jedra s širjenjem getov, slumov in migrantskih mest v "prvem svetu". (Mezzadra in Neilson, 2013, Jansen et al., 2015) Tudi raziskave dela so prispevale k temi periferizacije v jedru z delom na področju normalizacije neformalnega, prekarnega, slabo plačanega dela v samem "centru". Dognanja raziskav migracij in dela so izjemno relevantna za osmišljanje trenutne konjunkturo, v kateri brezposelnost, neenako distribucijo, razširjeno negotovost, segregacijo in izključevanje izkušajo tudi ljudje z Zahoda, in to še posebej, toda ne zgolj, migranti in prekarne delavci.

Sam "center" vedno bolj postaja kraj nestabilnosti, tako v gospodarskem kot političnem smislu. Primanjkljaj tekočega računa, strukturna brezposelnost, zaporedne krize, ekstremne manifestacije neenakosti, nestabilne politične stranke, nasilni nemiri,⁴ vse to ne pripada več zgolj oddaljeni periferiji, pač pa še kako velja tudi za jedro. To ne pomeni, da med državami iz osrednje Evrope in drugimi deli sveta ni razlik, je pa globalni prostor vse težje razumeti s pomočjo homogeniziranih kategorij centra in periferije, saj ti kategoriji sestavljajo različne države, med katerimi vladajo vedno večje razlike, ne zgolj zunaj, pač pa tudi znotraj njihovih meja. Če vztrajamo pri odkrivanju razlik med centralnimi in perifernimi območji, potem bi morali poudariti, da pri tem ne gre za bistvene, ontološke razlike; ne gre za razlike v naravi, pač pa za razlike v stopnji.** (Hardt in Negri, 2000)

Globalna veriga protestnih gibanj kaže, da se težave in zahteve ljudi iz jedra in s periferije bistveno ne razlikujejo. Ljudje so protestirali proti varčevanju in za resnično demokracijo. Pozornost se je preusmerila s trga Tahrir na trg Zuccotti, s trga Gezi na trg Syntagma, toda vsem sta bila skupna politično ozračje in besedišče.

* Citat je povzet po slovenskem prevodu Imperija, Študentska založba, Ljubljana 2003 – str. 271. (op. prev.)

** Povzeto po slovenskem prevodu Imperija.

⁴ Nasilni nemiri v predmestjih Pariza in Londona pod vprašaj postavljajo navidez "vključujoče zahodne demokracije". Prav tako so pokazali, da državno nasilje ni zgolj težava "perifernih diktatur", saj policija napada in celo ubija ljudi tudi v osrednji Evropi – na kar nas je, ironično, opozoril iranski poziv Varnostnemu svetu ZN k posredovanju, ko je britanska vlada nasilno zadržala londonske proteste leta 2009.

Ljudje so razumeli zahteve drug drugega in so drug drugega navdihovali preko meja. Dejstvo, da so določene oblike protesta, gest in sloganov potovale čez meje, dokazuje zблиževanje različnih populacij sveta in podobnost pogojev, s katerimi se soočajo.

OD PROSTORSKEGA K RELACIJSKEMU: NOVO RAZUMEVANJE PERIFERIJE KOT PERIFERIZACIJE

Glede na doslej povedano lahko trdimo, da potrebujemo za razumevanje sodobnih razmer konceptualno novost, iz česar sledi potreba po preoblikovanju metafore periferije. Razprave o modelu center–periferija v kontekstu okolja in načrtovanja nam ponujajo nekaj dragocenih spoznanj v tej smeri. Andrew K. Corpus je leta 2001 trdil, da tehnične spremembe v prometni komunikaciji in informacijskih tehnologijah spreminjajo prostorsko organiziranost evropske gospodarske dejavnosti. Dodal je, da te spremembe izzivajo običajne prostorske modele perifernosti in da obstaja potreba po bolj "ne-prostorskih" konceptualizacijah slednje. (Corpus, 2001) Manfred Kühn je nedavno pisal o periferizaciji, pri čemer je prikazal "proizvodnjo periferij skozi družbene odnose in njihove prostorske posledice". Kühn trdi, da bi bila v analizi družbeno-prostorskih neenakosti periferizacija kot proces koristnejša od periferije kot lokacije. (Kühn, 2015) Menim, da je izraz periferizacija, ki kaže na procese in relacije moči, dominacije in odvisnosti, ki presegajo meje nacionalnih držav, pri čemer namesto stalnih in statičnih prostorskih proizvodov začasne in fleksibilne, koristnejši od periferije kot določevalca nespremenljive prostorske. Ta konceptualna izbira je morda prvi korak v preobrazbi metafore iz prostorske v relacijsko.

Ta konceptualna novost gre po stopinjah Hardtovega in Negrijevega konceptualnega prehoda od imperializma k Imperiju (2000). Hardt in Negri sta znana po tem, da sta sodobno obliko transnacionalne suverenosti poimenovala Imperij, pri čemer sta identificirala decentralizirani in deteritorializacijski aparat vladanja, ki ni omejen z ozemelskimi mejami. Trdila sta, da se ta nova oblika bistveno razlikuje od imperializma, ki je bil podaljšek suverenosti evropskih nacionalnih držav prek njihovih lastnih meja. Z razdeljevanjem sveta med dominantne nacionalne države je imperializem v bistvu ustvaril rigidne meje med različnimi globalnimi prostori, preprečeval prosti pretok določenega kapitala, dela in izdelkov ter obenem pospeševal pretok drugih. Imperij pa v nasprotju s tem stremi k vzpostavitvi "gladkega prostora nekodiranih in deteritorializiranih tokov". (Hardt in Negri, 2000, str. 332–333*) V tej novi geografiji moči je suverenost razpršena znotraj globalne mreže akterjev in relacij, nacionalne države pa predstavljajo zgolj del te mreže. Z drugimi besedami: čeprav imajo nacionalne države določeno vlogo pri oblikovanju strateških geografij moči (pomislite na Nemčijo v EU), pa slednje niso avtonomni akterji. Tudi nanje vplivajo relacije moči in so podvržene pritiskom finančnih tokov in globalnega trga.

* V slovenskem prevodu str. 269.

Navdahnjeni s Hardtovo in Negrijevo konceptualizacijo Imperija lahko periferizacijo definiramo kot deteritorialni proces dominacije in marginalizacije čez različne geografske ravni in znotraj različnih družbenih skupin. To ne pomeni, da globalne hierarhije in neenakosti nimajo prostorskih manifestacij, pač pa da so te manifestacije začasne in dinamične in da jih ni mogoče zmeraj prikazati s kategorijo nacionalne države. Zato bi moralo novo, relacijsko razumevanje periferialnosti in periferizacije presegati mednarodni imaginarij in reifikacijo nacionalne ravni. Bitveno je prepoznati historičnost ravni in konceptualizirati številne relacije in interakcije znotraj in med lokalnimi in subnacionalnimi, regionalnimi, nacionalnimi, transnacionalnimi in globalnimi ravnmi. Kot to S. Sassen opisuje z izrazom denacionalizacije, tvorba globalnega prav tako poteka v nečem, kar je bilo izkušeno in prikazano kot nacionalno. Pravna in regulativna preobrazba nacionalne države, da bi ugodila interesom globalnih kapitalskih trgov in globalnih podjetij, označuje ukoreninjenost globalnih akterjev in procesov v to, kar je bilo zgodovinsko institucionalizirano kot nacionalna država. (Sassen, 2003)

SKLEP

Če se vrnemo k trenutni situaciji v Evropi, menim, da je izraz periferizacija koristnejši za opozarjanje na naraščajoče neenakosti in porajajoče se oblike odvisnosti znotraj evropske geografije v kontekstu krize evrskega območja. Uporaba periferizacije namesto periferije kaže na prostorsko in časovno dinamično naravo geografij in procesov moči in odvisnosti.⁵ Obenem za predmet analize postavlja procese, relacije, formacije in akterje in ne njihovih specifičnih prostorsko-časovnih manifestacij, kot je oblika nacionalne države. To ne pomeni, da nacionalne države niso pomembni akterji moči in hierarhije; to vsekakor so, še posebej znotraj današnjih institucij EU. Pomeni pa, da zapleten vzorec teh relacij in procesov seže veliko dlje od realističnega jezika nacionalnih držav in da mednarodni odnosi vse bolj predstavljajo zgolj omejeno dimenzijo relacij moči in dominacije.

Periferizacija je torej analitično sposobna prikazati procese marginalizacije v samih centralnih geografijah akumulacije kapitala, periferizacije v jedru in procese centralizacije znotraj "periferije", kot na to opozarja literatura na temo globalnega mesta. Periferizacija in centralizacija se tako še kako dogajata ne zgolj med državami, pač pa vedno bolj tudi znotraj njih, med različnimi družbenimi skupinami in razredi. Periferizacija je prav tako sposobna analizirati premikajoče se prostore koncentracije akumulacije kapitala, relacij rase, spola, dela in migracij, okoljskih tveganj kot tudi spreminjajočih se konfiguracij globalnega upravljanja in njegovih nadnacionalnih in transnacionalnih manifestacij.

Tako imenovane "centralne" in "periferne" države so vedno bolj podobne druga drugi v tem, da so izpostavljene podobnim procesom in pritiskom potrženja

⁵ Berend (2004) denimo pokaže, da sta sredozemska Evropa in Irska, ki ju je evrska kriza močno prizadela, področji, ki sta izjemno veliko "pridobili" s procesi neoliberalne globalizacije v osemdesetih in devetdesetih letih 20. stoletja.

in financijazacije, kot tudi v tem, da se soočajo z (ne vselej podobnimi) posledicami krize. Hkrati pa znotraj njih prihaja do vedno večjih razlik, kar je pojav, ki ga prikazujejo koncepti, kot je "strukturna heterogenost". Razkorak med bogatimi in revnimi je vse večji, tako v centru kot na periferiji. Na eni strani imamo informazilizacijo, marginalizacijo, prekarizacijo in naraščajočo brezposelnost; na drugi strani pa imamo v obeh močno povišan dobiček, iskanje rent in špekulacije. Na nacionalni ravni morda obstajajo zmagovalci in poraženci krize, toda zmagovalci in poraženci krize obstajajo tudi znotraj vsake države in regije, vključno z Balkanom. Zato verjamem, da je za razumevanje prostorskih in družbenih posledic evrske krize osredotočanje na procese periferizacije ter vključitev intranacionalnih in transnacionalnih ravni poleg nacionalne, precej bolj produktivno od reproduciranja konvencionalnega razumevanja jedra in periferije kot fiksnih lokacij, ki ju določajo državne meje.

Iz angleščine prevedel Boštjan Kmetec

VIRI

- Bartlett, W. (2009). Economic development in the European super-periphery: evidence from the Western Balkans. *Economic Annals*, LIV (181), 21-44.
- Bartlett, W. in Prica, I. (2013a). Balkan volatility: The deepening crisis in the European super-periphery. Atlantic Council research paper. Pridobljeno iz <http://www.atlanticcouncil.org/images/files/Bartlett.pdf>.
- Bartlett, W. in Prica, I. (2013b). The deepening crisis in the European super-periphery. Paper for the SPERI conference "Beyond Austerity vs Growth: The Future of the European Political Economy", 1-3 July, Halifax Hall, University of Sheffield. Retrieved from <http://speri.dept.shef.ac.uk/wp-content/uploads/2013/06/Bartlett-Prica-paper-SPERI-conference.pdf>.
- Beck, U. (2006). *The cosmopolitan vision*. Cambridge: Polity.
- Becker, J. in Jäger, J. (2011). European integration in crisis: The centre-periphery divide. Paper for the 17th Euromemo Workshop on Alternative Economic Policy, 16-18 September, Vienna. Pridobljeno iz http://www2.euromemorandum.eu/uploads/ws5_becker_jaeger_european_integration_in_crisis_the_centre_periphery_divide.pdf.
- Berend, I. T. (2004) Globalization and its impact on core-periphery relations. UCLA Center for European and Euroasian Studies. Pridobljeno iz <http://peripherization.blog.rosalux.de/files/2014/05/eScholarship-UC-item-5zn164xm.pdf>.

- Blyth, M. (2013). The austerity delusion: Why a bad idea won over the left. *Foreign Affairs*, May/June Issue, pridobljeno iz <https://www.foreignaffairs.com/articles/2013-04-03/austerity-delusion>.
- Blyth, M. in Ban, C. (2015). Austerity vs. democracy in Greece. *Foreign Affairs*, pridobljeno iz <https://www.foreignaffairs.com/articles/greece/2015-01-29/austerity-vs-democracy-greece>.
- Copus, A. (2001) From core-periphery to polycentric development: Concepts of spatial and aspatial peripherality. *European Planning Studies*, 9 (4): 539–552.
- Fraser, N. (2009). *Scales of justice: Reimagining political space in a globalizing world*. New York: Columbia University Press.
- French, S. in Kneale, J. (2009) Excessive financialization: Insuring lifestyles, enlivening subjects, and everyday spaces of biosocial excess. *Environment and Planning D: Society and Space*, 27, 1030–1053.
- Ghosh, J. (2010). The Unnatural Coupling: food and global finance. *Journal of Agrarian Change*, 10 (1), 72–86.
- Hardt, M. in Negri, A. (2000). *Empire*. Cambridge and London: Harvard University Press.
- Jansen, Y., Celikates, R., & Bloois, J. (2014). *The irregularization of migration in contemporary Europe: Detention, deportation, drowning*. London and New York: Rowman & Littlefield International.
- Kaltenbrunner, A., Newman, S., & Paineira, J. P. (2012). Financialization of natural resources: A Marxist approach. Članek predstavljen na 9. mednarodni konferenci Developments in Economic Theory and Policy v Bilbao.
- http://iippe.org/wp/wp-content/uploads/2013/07/Annina-Kaltenbrunner_Susan-Newman_and-Juan-Pablo-Paineira.pdf.
- Kühn, M. (2015). Peripherization: Theoretical concepts explaining socio-spatial inequalities. *European Planning Studies*, 23 (2), 367–378.
- Langley, P. (2006). The making of investor subjects in Anglo-American pensions. *Environment and Planning D – Society and Space*, 24, 919–934.
- Langley, P. (2007). Uncertain subjects of Anglo-American financialization. *Cultural Critique*, 65, 67–91.
- Langley, P. (2008). *The everyday life of global finance: saving and borrowing in America*. Oxford: Oxford University Press.
- Langley, P. in Leyshon, A. (2012). Financial subjects: Culture and materiality. *Journal of Cultural Economy*, 5 (4), 369–373.
- Lapavistas, C. (2009). Financialised capitalism: Crises and financial expropriation. *Historical Materialism*, 17 (2), 114–148.
- Lazzarato, M. (2012). *The making of the indebted man: An essay on the neoliberal condition*. Cambridge, Mass: Semiotext(e).
- Lohmann, L. (2012). Financialization, commodification and carbon: the contradictions of neoliberal climate policy. *The Socialist Register*, 48, 85–107.
- Martin R (2002) *Financialization of Daily Life*. Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Mezzadra, S., in Neilson, B. (2013). *Border as method, or, the multiplication of labor*. Durham: Duke University Press.

- Poulantzas, N. (1980). *State, power, socialism*. London: Verso.
- Prebisch, R. (1976) A critique of peripheral capitalism. *CEPAL Review*. Pridobljeno iz <http://archivo.cepal.org/pdfs/cdPrebisch/253.pdf>.
- Sassen, S. (2000). Spatialities and temporalities of the global: Elements for a theorization. *Public Culture*, 12(1), 215–232.
- Sassen, S. (2003). Globalization or denationalization? *Review of International Political Economy*, 10 (1), 1–22.
- Sassen-Koob, S. (1982). Recomposition and peripherization at the core. *Contemporary Marxism*, 5, 88–100.
- Silver, B. J. (2003). *Forces of Labor: Workers' Movements and Globalization since 1870*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Simonazzi, A., Ginzburg, A. in Nocella, G. (2013). Economic relations between Germany and southern Europe. *Cambridge Journal of Economics*, 37, 653–675.
- Vertova, G. (2006). *The changing economic geography of globalization: Reinventing space*. London: Routledge.

Ana Podvršič

Družbeno-ekonomske neenakosti evroobmočja v luči leta 1989: regulacije postsocialistične mednarodne mreže in maastrichtski kriteriji¹

V prispevku se ukvarjamo z mednarodno krizo v osemdesetih letih in proučujemo "krizne" akumulacijske strategije, s katerimi so posamezne države poskušale vzpostaviti pogoje za nov akumulacijski cikel tako na nacionalni kot na mednarodni ravni. Maastrichtski kriteriji so tako postali eden ključnih politično-institucionalnih regulacij Evropske unije in so v marsičem vplivali na razvoj makroekonomskih in družbenih asimetrij med nacionalnimi gospodarstvi po padcu berlinskega zidu in integraciji postsocialističnih držav v EU. Pokazali bomo, da so spreminjajoče se akumulacijske strategije voditeljev iz tedanjih socialističnih držav pomembno vplivale na uvedbo Maastrichtskih določil, četudi v pogajanjih, ki so potekala med starimi članicami EU, formalnopravno niso sodelovale.

Ključne besede: mednarodne neenakosti, Evropska unija, maastrichtski kriteriji, mednarodna kriza v osemdesetih, akumulacijske strategije držav, postsocialistične države, postsocialistična tranzicija

Družbeno-ekonomska kriza, ki zaznamuje evropsko dogajanje v zadnjih sedmih letih, je močno spodkopala diskurz o "pacifičnem združevanju in poenotenju evropskih ljudstev", ki je spremljal padec berlinskega zidu in širjenje projekta evropskih integracij na postsocialistične države srednje in vzhodne Evrope (SVE). Zdi se, da je postsocialistično "združevanje Evrope" prej temeljilo na procesu, ki je vzpostavljal nove ločnice in neenaka razmerja družbenih, gospodarskih in političnih moči med posameznimi nacionalnimi gospodarstvi in znotraj njih. Denimo, nemški izvozni presežki so bili medsebojno povezani z naraščajočim zadolževanjem postsocialističnih držav in njihove gospodarske odvisnosti od tujih (nemških) investicij v lokalni industrijski in finančni sektor. Obenem je nemška država svojo gospodarsko nadvlado dosegla s politikami "pocenitve" lokalnih delavskih slojev in reduciranjem storitev socialne države, ki so prispevale k temu, da sta v prejšnjem desetletju med državami OECD plačna neenakost in revščina najbolj narastli ravno v Nemčiji (Bruff 2015: 121).²

¹ Zahvaljujem se Lidiji Radojević-Krienzer za kritično branje začetne različice besedila, konstruktivne nasvete in spodbudne besede za nadaljnje pisanje.

² Za obravnavo razvojnih asimetrij in neenakosti znotraj evroobmočja in EU ter krizo javnega dolga in politike kriznega menedžmenta v Sloveniji in drugod glej zlasti: Millet, D. in E. Toussaint, *AAA: revizija, odpis, drugačna politika* (Ljubljana: Sophia, 2011). Mali, A. et al. (ur.), *Dvojna kriza evropskih integracij*, Borec, 65, 698–702 (Ljubljana: Sophia, 2013). Breznik, M. in R. Močnik, *Javni dolg: kdo komu dolguje: Portugalska, Španija, Francija, Grčija, Argentina, Slovenija* (Ljubljana: Založba I*cf., 2015).

V prispevku se bomo vprašanju sodobnih neenakosti in odvisnosti na evropski ravni približali z malce zgodovinske distance in preučevali dogajanje v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, ko je bil evropski družbeno-ekonomski prostor ponovno prizorišče izrazite mednarodne krize. Z vidika mednarodnih odnosov je bil eden ključnih učinkov tedanjih "kriznih" politik evropskih držav sklenitev pogodbe o Evropski uniji (PEU) v Maastrichtu leta 1992, s katero se je tedanja Evropska skupnost (ES) preimenovala v Evropsko unijo. Obenem so regulacije, ki so bile del PEU, vzpostavile institucionalni okvir za uvedbo evra in določile temeljne pogoje, pod katerimi se lahko posamezne države članice EU vključijo v evropsko in monetarno skupnost (EMU), katere del je od leta 2007 tudi slovensko gospodarstvo. Maastrichtski pogoji niso le eden ključnih institucionalnih mehanizmov, ki regulirajo družbeno-ekonomsko dinamiko na evropski ravni; s tem, ko države zavezujejo k restriktivni monetarni in fiskalni politiki, so tudi v marsičem vplivali na razvoj makroekonomskih in družbenih asimetrij v evropskem mednarodnem prostoru, ki so s krizo priplavala na površje politične agende posameznih držav in institucij EU.

S preučevanjem procesov, ki so se dogajala v ozadju PEU, želimo pokazati na nezadostnost razlag, ki vzpostavljanje neenakih razmerij med vodilnimi in postsocialističnimi gospodarstvi Evrope razumejo kot enosmeren proces, ki naj bi ga upravljale ekonomsko in politično močnejše regije oziroma države. Centralne evropske države naj bi tako z regulacijami EU popolnoma nadvladale in določale potek družbenega dogajanja v evropskem prostoru, postsocialistične države pa naj bi bile le pasivni udeleženci, ki premočrtno izpolnjujejo tuje ukaze in sledijo diktatom mednarodnih organizacij in multinacionalk. Kot bomo videli, so tedanje socialistične države pomembno vplivale na uvedbo maastrichtskih kriterijev, četudi v pogajanjih formalnopravno niso sodelovale; obenem je Nemčija sklenitvi monetarne unije sprva dejansko nasprotovala in nanjo pristala šele po zapletenih pogajanjih, četudi je bilo že tedaj jasno, da bodo mednarodna določila PEU največ koristila predvsem nemškemu finančnemu in industrijskemu kapitalu. Pokazali bomo, da so maastrichtska določila produkt med seboj prepletenih akumulacijskih strategij držav ES in socialističnih držav SVE. PEU predstavlja temeljno politično-institucionalno regulacijo postsocialističnega družbeno-ekonomskega prostora na evropski ravni, ki politično privilegira interese velikega finančnega in industrijskega kapitala iz vodilnih evropskih gospodarstev, zlasti Nemčije.

V prispevku bomo najprej s Hirschevo teorijo o mednarodnih odnosih in regulacijah videli, kako so posamezni nacionalni "modeli rasti", tj. specifični režimi akumulacije in institucionalne regulacije nacionalnih gospodarstev, med seboj povezani v kompleksno in hierarhično organizirano mednarodno mrežo. Zaradi mrežaste vpetosti nacionalnih gospodarstev lahko posamezne krize oz. "zastoji" akumulacije, ki nastanejo na nacionalni ravni, dobijo mednarodne razsežnosti. V nadaljevanju se bomo posvetili mednarodni krizi v osemdesetih letih in analizirali medsebojno prepletanje in družbene učinke "kriznih" strategij kapitalističnih in socialističnih držav. Te državne strategije so radikalno transformirale strukturo in razmerja moči, ki so določala strukturo tedanje evropske mednarodne mreže, s tem pa so se

oblikovali politično-družbeni pogoji in možnosti za uvedbo mednarodnih predpisov in regulacij, ki jih določa PEU. A kot bomo za konec videli, je bila konkretna uveljavitev tega ključnega sporazuma poleg novih mednarodnih razrednih razmerij moči odvisna tudi od kompleksnih političnih pogajanj med članicami ES. Ta so bila med drugim povezana z novimi akumulacijskimi strategijami slovenske politično-ekonomske elite in mednarodnim priznanjem slovenske (kapitalistične) države.

MEDNARODNI DRUŽBENO-EKONOMSKI PROSTOR KOT HIERARHIČNA MREŽA NACIONALNIH GOSPODARSTEV

V nasprotju z liberalno koncepcijo mednarodnega prostora kot preprostega seštevka posameznih in med seboj nepovezanih držav, Hirsch (2013) meni, da je mednarodna sfera sestavljena iz kompleksne in spremenljive mednarodne mreže, ki jo tvorijo posamezne družbeno-politične enote z lastnimi in zgodovinsko določenimi družbeno-ekonomskimi strukturami in načini pridobivanja ekonomskih virov. Ker je "[g]lobalni proces akumulacije [je] vezan na obstoj različnih in neenakih načinov nacionalne akumulacije in regulacije ter se opira na možnost njihovega medsebojnega izigravanja" (Hirsch 2013: 77), se nacionalne družbene formacije razvijajo na neenakomeren način in na svetovnem trgu zavzemajo različne položaje, odvisno od njihove geoekonomske in geopolitične moči. Položaj, ki ga posamezne države zavzemajo na svetovnem trgu oziroma stopnja njihove odvisnosti oziroma nadvlade pa nista toliko odvisni od zunanje prisile, ampak izhajata predvsem iz njihovih notranjih razmerij moči in družbene ter institucionalne strukture. (Hirsch 2013: 76-78)

Četudi so razmerja nadvlade in podrejenosti strukturna značilnost mednarodne mreže, pa njihovo konkretno zgodovinsko podobo določajo spreminjajoče se akumulacijske strategije posameznih držav (in lokalnih družbeno-gospodarskih akterjev). Pod pritiski geopolitične in geoekonomske konkurence si države poskušajo z različnimi političnimi strategijami priboriti kar največji delež družbenih in ekonomskih virov, ki so dostopni na svetovnem trgu. (Lacher 2006: 121) Te strategije se lahko neposredno nanašajo na lokalno raven (npr. reforme na trgu dela, monetarna politika, politika menjalnih tečajev ipd.) ali pa na mednarodno. Posamezne države se lahko namreč tudi povežejo med seboj in oblikujejo različne upravljalvske strukture, katerih regulacije bi določale procese akumulacije na mednarodni ravni. Pri tem je pomembno poudariti, da je ne glede na to, ali je le določena država pravnoformalno vključena v mednarodne in nadnacionalne institucije, njeno lokalno družbeno dogajanje neposredno povezano z dogajanjem na mednarodni ravni in v drugih gospodarstvih, zlasti v tistih, s katerimi je gospodarsko močno povezana. Mednarodne razmere in način, kako je nacionalno gospodarstvo vključeno v mednarodno delitev dela, tako dodatno krepijo in zastrujejo lokalna družbena protislovja. Obenem pa način, kako posamezne države politično in institucionalno razrešujejo konflikte povezane z organizacijo produkcije na lokalni ravni, vzvratno vpliva na samo dinamiko mednarodne mreže in njeno konkretno strukturo. Razvoj vsakega gospodarstva in družbeno-ekonomsko dinamiko na nacionalni ravni moramo tako misliti z vidika kom-

pleksnih razmerij medsebojne odvisnosti, ki potekajo tako na gospodarskem kot političnem in družbenem področju (Hirsch 2013: 75-76).

Ravno zaradi te kompleksne in konfliktne prepletenosti različnih ravni družbeno-političnega delovanja znotraj mednarodne mreže lahko kriza na ravni posamezne države destruktivno učinkuje na celotno strukturo mednarodne mreže. Na lokalni ravni do krize pride, ko utečeni način akumulacije pride v konflikt z uveljavljenimi modeli regulacije in institucionalizacije različnih družbeno-ekonomskih področij. Z mednarodnega vidika pa lahko procese krizne dinamike razumemo kot "motnje, ki se vzajemno pogojujejo in krepijo, hkrati pa so rezultat različnih struktur in dinamik nacionalnih in mednarodnih povezanosti akumulacije in regulacije ter načina njihovega medsebojnega povezovanja" (Hirsch 2013: 83). Tako lahko razumemo, zakaj mednarodne krize na različni način in v različnem času vplivajo na posamezne države.

Podobno kot to velja za sodobno krizo evroobmočja, se je tudi kriza v osemdesetih letih manifestirala na zelo heterogen način. Po dveh desetletjih izrazite gospodarske rasti na globalni ravni so se približno od srede sedemdesetih let tako socialistična kot kapitalistična gospodarstva soočala s čedalje pogostejšimi in medsebojno prepletenimi zastoji³ v lokalnih režimih akumulacije in regulacije.⁴ Krizo je sprožila odločitev novega predsednika ameriške banke, Volckerja, da radikalno dvigne povprečno obrestno mero,⁵ to pa je pognalo mednarodno snežno kepo propadov in bankrotov v industrijskem sektorju (Herman 2007: 2-3). Gospodarstva vodilnih kapitalističnih držav so se znašla v hudi recesiji, države "tretjega sveta" in socialistična gospodarstva v SVE pa v t. i. dolžniški krizi, saj niso zmogle več poplačevati najetih kreditov.⁶

³ Med letoma 1973 in 1987 je letna gospodarska rast socialističnih in vodilnih kapitalističnih gospodarstev iz Evrope padla s 3,9 % na 1,9 %, medtem ko so vzpenjajoča se azijska gospodarstva še vedno imela 3,7-odstotno letno rast. (Berend 1996 : 223)

⁴ Sprva so politično-ekonomske elite gospodarske težave poskušale rešiti predvsem z internacionalizacijo industrijske produkcije in finančnega sektorja. Recimo Zahodna Nemčija je pod Brandtom s subvencijami spodbujala lokalna podjetja, da so se gospodarsko povezala s socialističnimi državami ali večala izvoz na socialistične trge, kjer so prednjačili predvsem trgi Vzhodne Nemčije. A pomembno je bilo tudi povezovanje z državami iz SVE. Lokalni voditelji so spodbujali prihod nemških vlagateljev, sklepali mednarodne poslovne izmenjave in raznovrstna partnerstva (Gross 2013: 26-27). Podobne gospodarske dogovore so zlasti na področju avtomobilske industrije sklenile tudi Jugoslavija in Romunija s Francijo ter Poljska in Italija (Tuldor in Ruigrok 1998: 19). Obenem so se voditelji socialističnih gospodarstev (in voditelji mnogoterih držav t. i. Tretjega sveta) čedalje bolj zatekali k poceni mednarodnim kreditom, da bi zmanjšali naraščajoče trgovinske primanjkljaje, pri tem pa ne ogrozili (in hkrati ohranili) življenjskega standarda prebivalstva in relativno visoko razvitega sistema javnih storitev. Posojila so zlahka dobili na tedanjem trgu evrodolarjev, kamor se je stekal presežni finančni kapital, ki je bil posledica vrtoglavih profitov naftnih oligarhov in odprave fiksnih menjalnih tečajev. Politično-ekonomske elite vodilnih kapitalističnih gospodarstev so trg evrodolarjev že tedaj močno liberalizirale (denimo na področjih vladnega nadzora nad izdanimi posojili, določil glede obrestnih mer, nujnosti minimalnega garancijskega pologa, obdavčitve posojil...) in s tem omogočile množično zadolževanje ter vsaj začasno stabilizirale "svoje" lokalne režime akumulacije. (Panitch et Gindin, 2012: 117-122)

⁵ Natančneje, obrestne mere so se povečale z negativnih dveh procentov leta 1979 na vrtoglavih 7, 5% leta 1982.

⁶ Med prvimi državami, ki so se znašle v dolžniški pasti, so bile poleg Jugoslavije tudi Maroko, Poljska in Madžarska.

V osemdesetih letih je tako na mednarodni ravni prišlo do izrazitega zastoja akumulacije in rasti, kar je krepilo mednarodne ekonomske in politične konflikte ter destabiliziralo tedanja razmerja moči. "Razreševanje" krize je bilo odvisno od reorganizacije nacionalnih režimov akumulacije ter njihovega vpliva na mednarodno regulacijo. Za našo debato so še posebej pomembne "krizne" strategije vodilnih evropskih kapitalističnih držav in socialističnih držav SVE.

ZAHODNI OBRAT NA VZHOD

V času prvega množičnega povečanja brezposelnosti v kapitalistični Evropi po 2. svetovni vojni, s katero je revščina postala novi vsakdan lokalnega prebivalstva, je na zahodnoevropskih tleh prišlo do pomembnega političnega preobrata. Podobno kot v ZDA so imeli na koncu sedemdesetih let zagovorniki protekcionističnih ukrepov in organizirano delavstvo še vedno relativno politično moč. A že v prvi polovici osemdesetih je večina vlad poskušala stabilizirati lokalne režime akumulacije predvsem z restriktivnimi politikami javne porabe, liberalizacijo kapitalskih tokov in privatizacijami ter zmanjševanjem priborjenih delavskih pravic in mezd. Ključno vlogo za vzpostavitev novega ravnotežja družbenih sil v prid kapitalu je imela sprememba v vladi F. Mitteranda, ko je tedanji finančni minister J. Delors porazil tiste vladne predstavnike, ki so zagovarjali izstop Francije iz evropskega monetarnega sistema, obširno nacionalizacijo in socialdemokratske družbeno-ekonomske reforme (Panitch in Gindin 2012: 196–198). Francija se je dokončno zavezala "ekonomiki prostega trga v stilu M. Thatcher" (Callinicos 2001: 13), ko je na srečanju skupine G-7 v Versaillu leta 1982 z Nemčijo sklenila dogovor, da bo lahko ponovno devalvirala frank le v primeru, da zmanjša proračunski primanjkljaj pod 3 % BDP. Kot bomo videli kasneje, igra ta sporazum ključno vlogo v nadaljnjem razvoju monetarne unije, saj so se dogovorjeni normativi z maastrichtskimi kriteriji posplošili na vse države članice EU, ki bi želele uvesti evrsko valuto. Po letu 1983 je tako levo kot desno krilo Mitterandove vlade upalo, da bo s politiko trdega franka prisililo podjetja k racionalnejšemu poslovanju, tj. k izboljšanju konkurenčnosti z močnejšim pritiskom na delo. (Callinicos 2001: 14)

Do podobnih sprememb je prišlo tudi v regulacijah zahodnonemškega gospodarstva. Sicer ne na področju monetarne politike – *Bundensbank* je namreč ves čas po vojni uveljavljala politiko stabilnih cen in dajala prednosti protiinflacijskim ukrepom. Bistveni spremembi pri strategiji zahodnonemške države, da bi zagotovila nove profitabilne priložnosti lokalnim frakcijam kapitala, sta zadevali trg dela in bančnega sektorja. Pri tem se je država morala najprej soočiti z močnim delavskim gibanjem. Obratno od britanskih kolegov iz rudarske industrije so sindikati avtomobilskega sektorja IG Metall leta 1984 s sicer najdaljšo stavko v povojni Nemčiji uspeli obraniti napad na priborjene pravice, zlasti na področju delovnega časa. A se je njihova zmaga kmalu izkazala za piškavo, ker so delodajalci izborjene časovne omejitve izrabili za širjenje fleksibilnih metod dela in večanje stopnje prilaščene neplačanega dela na mestu produkcije. (Streeck 2009: 58)

Kriza je spodbudila tudi prestrukturiranje nemškega korporativnega omrežja, kjer so bile korporacije "tradicionalno" tesno povezane z bankami. Na eni strani so zlasti velika izvozna industrijska podjetja povečala delež vlaganj v raziskave in razvoj, da bi s tehnološkim inoviranjem in specializacijo dodatno zmanjšala stroške proizvodnje. Na drugi strani so banke postopno opuščale svojo tradicionalno vlogo zagotavljanja poceni kreditov "svojim" podjetjem in uvajale načine poslovanja, ki so veljali za mednarodno finančno industrijo, zlasti za komercialno uspešnejše angloameriške investicijske banke. Zaprtje preverjene finančne pipe podjetjem je intenziviralo konkurenco med lokalnimi produkcijskimi enotami. Te so med drugim reagirale tako, da so poskušale stroške proizvodnje znižati s širšo integracijo "tujih" trgov dela v svoja produkcijska omrežja, se pravi s širitvijo proizvodnje na nova geografska področja (Streeck 2009: 78–79).

Iskanje novih trgov izven formalnopravnih nacionalnih meja, ki bi lokalnim producentom in državam pomagalo izboljšati položaj na mednarodni hierarhični mreži, pa ni določalo le akumulacijske strategije zahodnonemške države. Pri širjenju produkcije na področja tedanjih socialističnih držav se je vzpostavila še posebej izrazita geoeekonomska bitka med Nemčijo, Italijo, Avstrijo, Francijo in ZDA (Tuldor in Ruigrok 1996). Zaradi geografske bližine, že vzpostavljenih gospodarskih povezav, še nenasičenih potrošniških trgov, relativno razvite industrijske infrastrukture, zlasti na področju avtomobilske industrije, in relativno izobražene, a primerjalno gledano poceni delovne sile so bila socialistična gospodarstva pomembnejše tarče v novih strategijah internacionalizacije produkcije na "Vzhod". A dejanska realizacija teh akumulacijskih strategij je bila odvisna od tega, kako uspešno so se države soočale in razrešile družbeno-ekonomska protislovja in konflikte, ki so jih nove, "krizne" akumulacijske strategije sprožile na lokalni in mednarodni ravni. Predvsem pa je ključno besedo imelo prav dogajanje "znotraj" socialističnih gospodarstev. Kot smo videli, so za družbeno, politično in gospodarsko dinamiko mednarodne mreže – kljub različnim razmerjem nadvlade in premoči, ki jo določajo – navsezadnje "odločilna notranja politična razmerja, konstelacija družbenih sil in način njihove institucionalizacije" (Hirsch 2013: 78).

VZHODNI DVOJNI OBRAT NA ZAHOD

"Zahodno" spogledovanje z "Vzhodom" je (ponovno)⁷ sovpadalo z "vzhodnim" spogledovanjem z "Zahodom" in "krizne" strategije socialističnih držav v osemdesetih letih so radikalno transformirale podobo tedanje mednarodne mreže in razmerje družbenih sil na globalni ravni. Nove akumulacijske strategije so namreč prispevale k dvojni družbeni spremembi lokalnih režimov akumulacije in regulacije, ki se je odvila na ravni družbeno-gospodarskega sistema in integracije lokalnih gospodarstev na svetovni trg. Na eni strani so bili proti koncu tega desetletja lokalni akterji čedalje bolj prepričani, da so družbeno-politične strukture kapitalističnega sistema edino možno okolje za razvoj življenjskega standarda lokalnega prebivalstva. Na drugi strani

⁷ Gl. opombo št. 4.

so voditelji čedalje bolj stremeli h gospodarskemu povezovanju z vodilnimi evropskimi državami. Če so do konca osemdesetih socialistična gospodarstva 40 do 75 % zunanje trgovine realizirala znotraj zaščitene trgovine Comecon, so z razpadom socialističnih akumulacijskih režimov začela trgovati predvsem s starimi članicami Evropske unije, s čimer so se lokalni menedžerji in delavci nenadoma znašli pod hudimi pritiski kapitalistične konkurence (Berend 1996: 349).

Debata, ki je bila še posebej močna v začetku devetdesetih, med zagovorniki postopnega reformiranja gospodarstva (t. i. gradualisti) in zagovorniki radikalne transformacije uveljavljenih struktur (t. i. šok terapija) v socialističnih gospodarstvih namreč ni bila nova (Fějto in Kulesza-Mietkowski 1992: 115–16). Zlasti Poljska, Madžarska in Jugoslavija so imele za sabo dolgo zgodovino reformiranja socialističnih družbenih struktur, ki je v času zaostrovanja družbeno-gospodarskih razmer dobilo nov zalet. Posamezne vlade so do dodatnih sredstev za odplačilo kreditov sprva poskušale priti predvsem s spodbujanjem izvoza in radikalnimi omejitvami rasti plač in javne potrošnje, da bi zmanjšale uvoz. S temi ukrepi so ogrozile življenjski standard prebivalstva in spodkopale enega izmed temeljev uveljavljene "družbene pogodbe" med delavskimi sloji in državnimi voditelji ter legitimacijo obstoječega družbeno-gospodarskega sistema. Četudi so vladne strategije vsaj delno izboljšale gospodarsko stanje,⁸ so še dodatno zaostriale politična razhajanja in nasprotja med posameznimi družbenimi skupinami ter krepile prepričanje o nujnosti vpeljave "tržnega gospodarstva". Proti koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let so države SVE vpeljale različne reformne programe, da bi odpravile socialistično državno oz. družbeno lastnino, dokončno legalizirale tuje lastništvo, liberalizirale cene in uvoz ter ponovno radikalno zarezale v mezde delavcev in javno potrošnjo, zlasti na področju subvencioniranja gospodarstva in socialnih storitev.

Tudi v socialističnih gospodarstvih so se delavci padcu življenjskega standarda in postopni dezintegraciji uveljavljenih družbeno-ekonomskih struktur zoperstavili z bolj ali manj organiziranimi upori, ki so svoj vrhunec dosegli ravno v drugi polovici osemdesetih let. A boji sindikatov so ostali večinoma zreducirani na klasične oblike industrijskega konflikta, z zaostrovanjem družbeno-ekonomskih razmer pa so se zahteve delavskih množic čedalje bolj artikulirale na kulturni osnovi in se spojile z nacionalističnimi diskurzi (Centrih 2014: 7). Razloge za to, da so bili poskusi artikulacije strategij na razredni osnovi neuspešni, med drugim izhajajo iz specifične strukture socialističnih družb in regulacije produkcijskega procesa.⁹ Tega

⁸ V prvi polovici osemdesetih so izvozno ofenzivne politike sicer izboljšale izvoz za 25 %, obenem pa je uvoz zaradi drakonskih varčevalnih ukrepov na ravni javne porabe padal. Z reformami so države izboljšale plačilno in trgovinsko bilanco ter znižale skupen dolg z 79 bilijonov (1980) na 72 bilijonov dolarjev (1984). V naslednjih štirih letih pa se je trend obrnil, saj je izvoz skorajda stagniral, medtem ko je uvoz narasel za 20 %. Na koncu desetletja se je trgovinska bilanca praktično sesula, s 30-odstotnim padcem izvoza in 25-odstotnim padcem uvoza, dolg pa je narasel na 110 bilijonov dolarjev (Berend 1996: 231)

⁹ Debata o družbenih protislovjih socialističnih režimov je izjemno bogata in raznovrstna. Za podrobnejše razprave glej zlasti Lebowitz, M. A., *The Contradictions of 'Real Socialism'. The Conductor and the Conducted*, Monthly Press, London, 2012 in Samary, C., "Réinsérer la Serbie dans l'analyse de la transition. Rapports de propriété, État et salariat", *Revue d'études comparatives Est-Ouest* 35(1-2), 2004, 117–156.

so na eni strani določala anarhična družbena razmerja, ki so bila produkt socialističnega načrtovanja (in ne kapitalističnega trga) (Burawoy 1985: 163), na drugi pa specifična "socialna" vloga privatne lastnine, ki naj bi zagotavljala preživetje tistim, ki niso bili (popolnoma) vključeni v sistem javne zaposlitve (prim. Woodward 1995a). Ločnice med lokalnimi družbenimi skupinami so se vzpostavile predvsem na ravni zaposlitve (med javnim in privatnim sektorjem) in zaposlitvenih statusov in privilegijev znotraj javnega sektorja (Burawoy 1985: 177). Politično-ideološki učinek socialističnega režima akumulacije je bil tako izrazita individualizacija družbe, to pa je zlasti v času zaostrenih kriznih razmer in bojov za ohranitev dosežene ravni življenjskega standarda krepilo politično delovanje in artikulacijo interesov na identitetni oziroma nacionalistični osnovi. (Woodward 1995a: 23; tudi Mušič 2011)

Obenem so na družbeno dinamiko socialističnih držav in nove, "prokapitalistične" in "pro-evropske" akumulacijske strategije vplivale tudi spreminjajoče se "krizne" razmere na mednarodni ravni. Na eni strani so tu politike Mednarodnega denarnega sklada (MDS), ki je pogojeval odobritev posojil in/ali odlok plačil zadolženih držav z uvedbo strogih protiinflacijskih ukrepov. MDS je kot najpomembnejša mednarodna finančna organizacija igral bistveno vlogo v boju proti socialdemokratskim in socialističnim politikam reševanja krize in regulacije nacionalnih režimov. S svojimi monetarističnimi zahtevami je bil do socialističnih držav upnic prav tako nepopustljiv, kot je bil pri pogajanjih z laburistično vlado Velike Britanije leta 1976. (Panitch in Gindin 2012: 157–58) Na drugi strani je k temu, da je po letu 1985 "povratek v (kapitalistično) Evropo" postal skupno vodilo reformnih programov socialističnih elit, prispevalo gospodarsko okrevanje zahodnoevropskih gospodarstev v drugi polovici osemdesetih let in nove strategije internacionalizacije produkcije, Gorbačovova razglasitev *perestrojke* (prestrukturiranje) in *glasnosti* (odprtost) leta 1987 in, *last but not least*, ponovna obuditev projekta evropskih integracij.

Voditelji evropskih držav so bili namreč zainteresirani za vključitev socialističnih gospodarstev v ES, a pod pogojem da ta uvedejo kapitalistično lastniško strukturo. S tem socialističnih držav niso spodbujali le k uvedbi radikalnih reform, ampak tudi k preusmeritvi trgovinskih vzorcev in krepitvi trgovanja s kapitalistično zahodno Evropo. Na destabilizacijo družbeno-ekonomskih razmer v socialističnih gospodarstvih so države ES (in ZDA) sprva reagirale v slogu geopolitičnih manevrov hladne vojne, kjer je bilo v interesu "Zahoda" (tj. reprodukcije kapitalizma) vse, kar bi lahko spodkopalo sovjetski blok ter socialistične politično-ekonomske ideje.¹⁰ Evropska skupnost in države skupine G-24 so tako na koncu osemdesetih

¹⁰ Podobno so vodila evropska gospodarstva podprla razvoj kapitalističnih družbenih odnosov in liberalnih politik tudi na Portugalskem v sedemdesetih letih. "Zahodni svet je prišel na pomoč z mirnim preoblikovanjem, potlačil komunistično grožnjo in vključil Portugalsko v zahodni tabor. Septembra leta 1975 je Svetovalni odbor EFTE jasno sporočil: če se bo pluralistična politična demokracija na Portugalskem obdržala in so levičarski komunistični sindikati ukročeni, bo pomagala pri procesu preoblikovanja. Novembra 1975 se je zgodilo prav to: Portugalska je dobila poseben status." (Berend 2013: 305)

let pripravljale obsežne programe finančne in institucionalne podpore, ki bi, nekako v slogu povojnega Marshallovega plana, lajšali ekonomsko okrevanje lokalnih gospodarstev na kapitalističnih temeljih in pripomogli k legitimaciji novega družbenega sistema (Berend 1996: 334-336).¹¹

Politične strategije, s katerimi so posamezne države poskusile stabilizirati družbeno-ekonomske razmere na nacionalni in mednarodni ravni ter vzpostaviti nove cikle akumulacije, so radikalno transformirale strukturo mednarodne mreže, dotlej geopolitično razdeljeno na "zahodni" in "vzhodni" blok z vmesno Jugoslavijo. Širitvijo kapitalističnih družbenih odnosov na nova družbena in geografska področja so se spremenila tudi mednarodna razredna razmerja moči na škodo dela in v prid kapitala, oboje pa je krepilo zlasti politično in ekonomsko moč velikega finančnega in industrijskega kapitala, ki deluje na mednarodni ravni. Ker pa je mednarodni družbeno-gospodarski prostor – podobno kot nacionalni – politično-institucionalno reguliran in "vpet" v različne upravljavske strukture in ker so mednarodni in nacionalni režimi akumulacije in regulacije medsebojno povezani, je vzpostavljanje novih, postsocialističnih razmerij moči med nacionalnimi gospodarstvi in znotraj njih preoblikovalo tudi tedanje mednarodne strukture. Za dinamiko postsocialistične mednarodne mreže na evropski ravni sta bistvena zlasti PEU in dokončanje projekta vpeljave skupne valute.

OBUDITEV PROJEKTA EVROPSKIH INTEGRACIJ IN UVEDBA MAASTRICHTSKIH KRITERIJEV

Širitev EU na postsocialistično regijo je del širših sprememb, ki so povezane s prestrukturiranjem mednarodne mreže znotraj evropskega družbeno-gospodarskega prostora od sredine osemdesetih let dalje. Z obuditvijo projekta evropskih integracij in oblikovanjem institucionalnih okvirov, ki bi regulirala proces akumulacije na mednarodni ravni, so politično-gospodarske elite iz vodilnih evropskih gospodarstev poskušale omiliti družbeno-ekonomske nestabilnosti, ki izhajajo iz organiziranja reprodukcije kapitalizma na lokalni ravni (Jessop 2015: 30), hkrati pa povečati svoj vpliv na redistribucijo družbenih, finančnih in ostalih virov na svetovnem trgu. Eden ključnih vidikov institucionalnega poglobljanja evropskih integracij zadeva prav krepitev regulacij na področju skupne monetarne unije.¹²

¹¹ V ta namen je ES med drugim ustanovila program PHARE (1989) in pa Evropsko banko za obnovo in razvoj (1990). Za vpliv Marshallovega plana na ekonomsko prestrukturiranje držav zahodne Evrope, legitimacijo gospodarskega okrevanja na kapitalističnih politično-institucionalnih strukturah in oblikovanje projekta evropskih integracij gl. Panitch in Gindin (2012: 91-100).

¹² Poleg monetarne unije so se članice ES v sredini osemdesetih s podpisom Enotnega evropskega akta (1986) zavezale k postopni odpravi trgovinskih ovir med gospodarstvi in odpravi mehanizmov, ki bi kakorkoli ovirali prost pretok blaga, storitev in kapitala. S tega vidika so še posebej pomembne spremembe na področju skupne konkurenčne politike, ki določajo prevzeme in spojitev podjetij. Nove regulacije so zahodnoevropskim multinacionalkam lajšale integracijo produkcijskih enot iz SVE, potem ko so lokalne elite uvedle novo družbeno-lastniško strukturo in liberalizirale lokalna gospodarstva (Wigger 2015). Za pregled institucionalnega razvoja projekta evropskih integracij in učinkov uvedbe EMU na asimetričen razvoj gospodarstev držav članic glej Sašo Furlan, "Neoliberalizem z evropskimi značilnostmi", spremna beseda k Harvey, D., *Kratka zgodovina neoliberalizma*, Studia Humanitatis, Ljubljana, 2012, 271-298.

Pobuda za dokončanje projekta skupne valute je prišla iz Francije, a tudi Italije, ki sta z evropeizacijo nemške monetarne politike želeli preprečiti, da bi Zahodna Nemčija po združitvi tako gospodarsko kot politično popolnoma nadvladala na regionalni ravni (Callinicos 2001: 16). Leta 1989, se pravi takrat, ko so socialistične države začela radikalno spreminjati družbeno-lastniško strukturo svoji gospodarstev, so se na Mitterandovo pobudo in po dolgoletnem prigovarjanju predstavnikov mednarodnega finančnega in industrijskega kapitala zbrali guvernerji nacionalnih centralnih bank držav članic. Skupaj z Delorsovo komisijo so pripravili načrt za oblikovanje Evropske centralne banke (ECB) in prenos monetarnih politik na nadnacionalno raven, pri tem pa so se zgledovali predvsem po povojnem modelu regulacij Zahodne Nemčije. ECB naj bi tako delovala podobno kot nemška zvezna banka, s paktom o finančni stabilnosti pa naj bi se posamezne države zavezovale k strogim proračunskim omejitvam (Panitch in Gindin 2012: 198). Strahovi pred nemško nadvlado niso bili brez podlage, saj se je zaradi dvojne transformacije socialističnih režimov zahodnonemško gospodarstvo močno okrepilo. Nemčija je imela namreč privilegiran položaj pri integraciji postsocialističnih trgov dela v produkcijska omrežja multinacionalnih korporacij zaradi dolgoletnega povezovanja s socialističnimi gospodarstvi in "dedovanja" trgovinsko-gospodarskih povezav, ki jih je Vzhodna Nemčija vzpostavila z drugimi članicami Comecona. Postsocialistične države so tako s politikami privatizacije strateških sektorjev, integracijo lokalnih enot v produkcijska omrežja vodilnih evropskih gospodarstev ter preusmerjanjem trgovskih vzorcev pripomogle k začetnemu vzpostavljanju nemških multinacionalnih podjetij na področju storitev in krepitvi izvozne moči nemške avtomobilske industrije (prim. Hall 2004; Gross 2013). Četudi se na prvi pogled nemara zdi, da je podpis maastrihtskega sporazuma logična posledica gospodarske premoči združene Nemčije v evropskem prostoru, je bil dejanski potek dogodkov bolj kompleksen. Kohlova vlada se je namreč zavzemala predvsem za povezovanje evropskih držav na politični ravni, krepitev pristojnosti Evropskega parlamenta in razvoj skupne zunanje politike in obrambne ter migracijske politike. Zahodnonemška *Bundesbank* je sprva močno nasprotovala prenosu monetarnih politik na nadnacionalno raven, saj se je bala, da bi s tem morala omiliti svojo tradicionalno monetaristično držo. (Callinicos 2001: 16) Zadržanost Nemčije je bila povezana s predvidenimi stroški in dodatnimi obremenitvami proračuna po združitvi, z naznanjajočo se ponovno recesijo zahodnoevropskih gospodarstev,¹³ verjetno pa tudi z nepričakovani zapleti, povezanimi z restavracijo kapitalizma v postsocialističnih državah.

¹³ Kohlova vlada je stroške združitve uspešno prenesla na ostala evropska gospodarstva in sicer s postopnim višanjem obrestnih mer, ki so med letoma 1988 in 1992 narastle s 4,3 % na 9,5 %. Fiskalne spodbude, povezane s prestrukturiranjem vzhodnonemškega gospodarstva so namreč povečale proračunske primanjkljaje in povzročile visoko stopnjo inflacije, ki jo je *Bundesbank* poskušala zavezati na "tradicionalen" način, s krepitvijo restriktivne monetarne politike in dvigom obrestnih mer. Četudi so se vse od začetkov devetdesetih let vodilna evropska gospodarstva soočala z novim težavami, so z letom 1993 prešla v obdobje najhujše recesije po koncu druge svetovne vojne. (Duval 2014: 132-35)

Četudi je liberalizacija in preusmeritev trgovine postsocialističnih gospodarstev koristila centralnim evropskim državam, zlasti Nemčiji in Avstriji (Berend 1996: 339), so mednarodnim investitorjem načrte prekrizali številni lokalni zapleti. V Jugoslaviji so politični konflikti in družbeni nemiri zaradi federalne ustave in "proevropske" usmerjenosti predvsem slovenskih politično-gospodarskih elit (Woodward 1995a: 356–357) blokirali procese privatizacije in prestrukturiranja gospodarstva, na Poljskem so močni delavci preprečevali prodajo privatiziranih lokalnih podjetij tujcem, na Madžarskem pa je privatizacija velikih podjetij potekala počasneje od prvotnih načrtov z izjemo nekaterih *big catch small cash*¹⁴ primerov. Obenem so načrte tujih investitorjev prekrizale katastrofalne lokalne družbene razmere, ki so naznanjale vse prej kot obetavne potrošniške trge in varna ter dobičkonosna področja za investicije. Družbeni učinki politične ukinitve državnih subvencij na gospodarskem in socialnem področju, propada notranjih trgov in povezav v sklopu Comecona ter naraščajoča brezposelnost naj bi bili najizrazitejši ravno v Jugoslaviji, kjer naj bi leta 1991 več kot četrtnina prebivalcev živela pod pragom revščine, s svojimi 3,060\$ BDP na prebivalca leta 1989 pa naj bi bila primerljiva z najrevnejšimi državami Afrike, kot so bile Zambija, Zaire in Uganda (Berend 1996: 349).

Končni sprejem Maastrichtskega sporazuma oziroma PEU je bil pravzaprav odvisen od kompleksnega geopolitičnega daj-dama, ki se je neposredno nanašal na spremenjene akumulacijske strategije držav iz SVE, zlasti vzhodnonemške in jugoslovanske države, in s proevropsko usmeritvijo slovenske politično-ekonomske elite. Šele po tem, ko je Francija svoje soglasje k združitvi obeh Nemčij pogojevala z monetarno unijo, je Zahodna Nemčija pristala na začetek pogajanj decembra leta 1991. Francoski in italijanski premier sta na tem srečanju predlagala, da bi se skupna valuta vpeljala le pod pogoji, da se države zavežejo k restriktivni fiskalni politiki in nizki stopnji inflacije ter majhnim proračunskim primanjkljajem in javnofinančnemu dolgu.¹⁵ (Callinicos 2001: 16) A na koncu tega leta je prišlo do šene nepredvidljivega preobrata na mednarodni ravni, ki je bil neposredno povezan z možnostjo širjenja sfere moči nemške države na nastajajoči postsocialistični evropski mreži.

Čedalje večja politična nestabilnost Jugoslavije je tako dodatno razdvojila politične elite vodilnih evropskih gospodarstev. Skladno s svojimi "nacionalnimi" interesi je Nemčija (z Avstrijo) podpirala odcepitev Slovenije in Hrvaške, medtem

¹⁴ Tu se navezujemo na Gowana, ki opozarja, da si lahko zgolj z upoštevanjem (nizkih) tokov tujih investicij v države SVE kaj hitro ustvarimo napačno predstavo glede pomembnosti teh investicij in družbeno-ekonomske vloge prodanih podjetij na lokalnih ravni. Zaradi radikalnih politik in dolgotrajne krize je nabavna cena podjetij namreč močno padla, tuji investitorji pa so si lahko priborili "veliki ulov za majhen denar". (Gowan 1999: 226–27)

¹⁵ Natančneje sta ministra predlagala naslednje kriterije glede članstva v monetarni uniji: omejitev javno-finančnega primanjkljaja na 3 % BDP in javnega dolga na 60 % BDP ter gibanje stopnje inflacije za največ 1,5 % od povprečne stopnje inflacije treh gospodarstev, ki so dosegla najstabilnejšo rast cen. Kriteriji so bili dodatno poglobljeni leta 1997 s Paktom za stabilnost in rast.

ko sta se Francija in Velika Britanija pridružili prizadevanjem MDS, da bi okreplil moč federalne vlade. Na srečanju zunanji ministrov v Bruslju, le nekaj dni po prvem krogu pogajanj na koncu leta 1991, je prišlo do ponovnega političnega kompromisa v zvezi z oblikovanjem monetarne unije: da bi pridobila soglasje o priznanju neodvisnosti slovenske in hrvaške države, je Nemčija morala popustiti zahtevam Velike Britanije, ki ni želela postati del evroobmočja, obenem pa na željo Francije odstopiti od svojih zahtev po poglobitvi politične unije. Kohllova vlada se je morala tudi strinjati s predlogom, da bo lahko vseh šest republik federalne Jugoslavije zaprosilo za mednarodno priznanje na podlagi kriterijev, ki jih bo določila t.i. Badinterjeva komisija. (Woodward 1995b: 184; Baun 1995: 621) Četudi je Evropska komisija na srečanju januarja 1992 ugotovila, da le Slovenija in Makedonija izpolnjujeta izbrane pogoje za priznanje suverenosti, se je nazadnje odločila, da prizna le Slovenijo. S tem, ko je zavrnila prošnjo Makedonije, si je Delorsova komisija želela predvsem zagotoviti dodatno, grško soglasje za uveljavitev sporazuma o monetarni uniji in je tako podprla zahteve grškega premiera Mitsotakisa, ki je bil sporazumu naklonjen (Woodward 1995b: 190). Po vsem tem vrtiljaku evropske visoke politike so države članice ES v Maastrichtu februarja 1992 podpisale pogodbo o EU, ki je v veljavo stopila z januarjem 1993.¹⁶

Geopolitični in geoekonomske konflikti, ki so spremljali oblikovanje in končni sprejem pogodbe o EU, nas ne smejo preslepiti in odvrniti od tega, da bi se vprašali o družbeno-političnih učinkih teh regulacij evropskega družbeno-gospodarskega prostora, ki ga tvorijo družbeno, institucionalno in ekonomsko izjemno heterogena gospodarstva. Maastrichtski kriteriji namreč državam odvzamejo enega ključnih mehanizmov, s katerimi bi lahko blažile pritiske mednarodne konkurence na lokalno delo in gospodarstvo, tj. devalvacijo nacionalnih valut, saj na nadsionalno raven prenesejo le monetarno politiko (ne pa tudi fiskalne in proračunske). S tem postanejo politike nižanja stroškov dela z rezanjem plač, nižanjem socialne varnosti in privatizacije javnih storitev glavni način, s katerim lahko posamezne države konkurirajo na mednarodnem trgu – ali pa, kot se je izkazalo s krizo evroobmočja, z zadolževanjem na finančnih trgih močnejših gospodarstev, kar pa slej ko prej in pod okriljem trojke pripelje do še hujšega napada na delavske sloje in suverenost države. Po Carchedijevem (2001) mnenju so prejšnji poskusi vpeljave monetarne unije v obliki evropskega monetarnega sistema spodleteli ravno zato, ker so močni lokalni delavski sloji in leve politične strategije državam preprečevali vpeljavo tovrstnih določil na mednarodni ravni. Kriza v osemdesetih letih pa je pripeljala do radikalnega političnega preobrata ne le na ravni kapitalističnih gospodarstev, ampak tudi v socialističnih gospodarstvih. Ko so se države odrekle politikam, ki bi neposredno ogrozile obstoj kapitalističnih družbenih odnosov ali pa bi kapitalizem spod-

¹⁶ S podpisom in ratifikacijo pogodbe o Evropski uniji nasprotovanja evru v imenu "nacionalnih interesov" niso prenehala. Več o konfliktih med državami v devetdesetih letih glej gl. Callinicos (2001: 20–25).

kopavale "od znotraj", so pripomogle h konsolidaciji kapitalizma na svetovni ravni. Šele ob mednarodni šibkosti delavskih množic in levih političnih strategij pa se je lahko stroške vpeljave monetarne unije in "konkurenčnosti evropskega gospodarstva" preneslo na življenjski standard in delovne pogoje večine evropskega prebivalstva. (Carchedi 2001: 133-34)

NAMESTO SKLEPA: RAZREDNA NARAVA PROJEKTA EVROPSKIH INTEGRACIJ IN POLITIČNE STRATEGIJE V PERIFERNIH DRŽAVAH

Maastrichtski kriteriji so prelomen korak na poti do uresničitve projekta, ki si ga je v prvih letih po 2. svetovni vojni na prigovarjanje predstavnikov ZDA zadala majhna skupina politično-ekonomske elite iz vodilnih evropskih gospodarstev (Panitch in Gindin 2013: 91-100). Že v Rimski pogodbi iz leta 1957, ki je eden prvih institucionalnih temeljev bodoče EU, lahko beremo, da se države z vključitvijo v projekt evropskih integracij zavezujejo k "štirim svoboščinam, tj. prostemu gibanju oseb, storitev, blag in kapitala" in k odpravi kakršnih koli politik, ki bi "onemogočale, omejevale ali izkrivljale"¹⁷ prosto konkurenco. Projekt evropskih integracij je zagotovo projekt, ki združuje, pacifizira ter odpravlja raznovrstna družbena nasprotja ..., a to ne zadeva toliko ljudskih množic kot pa veliki finančni in industrijski kapital (zlasti iz Nemčije, Francije, Avstrije in Velike Britanije) ter njihove razredne interese, ki prek svoje mednarodne korporacijske mreže in s pomočjo EU regulacij izigrava ter disciplinira delavske sloje tako v vodilnih kot perifernih gospodarstvih.

Tu pa se tudi skriva razlog, zaradi katerega voditelji držav starih članic EU in politično-ekonomske elite postsocialističnih držav ne projekta evropskih integracij ne določil Maastrichtske pogodbe, za katera se je vnaprej vedelo, da delujejo v prid nemškega kapitala, kot takih niso postavile pod vprašaj – vsaj ne do izbruha trenutne krize, ki je neposredno ogrozila privilegije, ki so jih pridobili ravno z vključevanjem lokalnih gospodarstev in prebivalstva v projekt evropskih integracij. V letu, ko je bila podpisana PEU in določeni maastrichtski kriteriji, so lokalne politično-ekonomske elite navdušeno proslavljale "povratak Slovenije v Evropo" s prošnjo za sklenitev evropskega sporazuma o pridružitvi. Lokalnim vladajočim slojem je "pridruževanje Slovenije" v EU namreč vse od srede osemdesetih let prejšnjega stoletja nudilo priročno orodje, s katerim so lažje pritiskali na lokalne delavske množice in legitimirali vzpostavljanje kapitalizma, četudi je bil drugorazredni položaj v evropskem gospodarskem prostoru "cena", ki so jo morali za to "pomoč" plačati.

Iz tega razmisleka lahko potegnemo dva politična sklepa. Na eni strani trenutne politike in reforme v imenu dviganja konkurenčnosti slovenskega gospodar-

¹⁷ Rimski pogodba oziroma Pogodba o ustanovitvi Evropske gospodarske skupnosti. Dostopno na <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=URISERV:xy0023&from=SL>.

stva dvigujejo predvsem ekonomsko okrevanje lokalnih oblastnikov in pripomorejo k nadaljnji reprodukciji družbenih neenakosti na mednarodni in lokalni ravni. S tem pravzaprav krepijo moč velikega finančnega in industrijskega kapitala, v produktivne mreže katerega so tako ali drugače vključeni tudi "slovenski" internacionaliziran menedžerski razred in čedalje bolj razdeljeno delavstvo. "Bolj ko nacionalistična metafora o skupnem 'čolnu' določa popularne diskurze, jasneje postaja, da ljudje, ki živijo drug ob drugem v prostorih nacionalnih držav, že zdavnaj ne sedijo več skupaj." (Hirsch 2013: 115) Na drugi strani vir odnosov dominacije in izkoriščenja ne leži nekje zunaj, v tujem akterju, podobno kot obrat k "nacionalnemu razvoju" in protekcionizmu sam po sebi še ne vodi v odpravo neenakih družbenih razmerij med nacionalnimi gospodarstvi in znotraj njih. Proces akumulacije na svetovni, nacionalni in regionalni ravni je bil in ostaja bistveno odvisen od političnih regulacij, državnih podpor in subvencij, četudi te danes delujejo predvsem v prid svoboščinam kapitala in na škodo socialno motiviranih politik. Kakršenkoli razvoj na nacionalni ravni brez kvalitativnega spreminjanja obstoječih družbenih odnosov produkcije ostaja kapitalističen in kot tak reproducira družbena razmerja neenakosti na nacionalni in na mednarodni ravni, pa naj ga vodijo kompradorji, ki so se prodali EU, ali pa "nacionalnemu interesu" zavzeta politično-ekonomska elita. Samo z odpravo temeljnih kapitalističnih politično-institucionalnih struktur, ki so še vedno regulirane predvsem na ravni posameznih držav – ne pa zgolj z njihovo stabilizacijo v času krize in regulacijo v "normalnem" teku dogodkov – se lahko izognemo temu, da bi družbeni boji sami postali le še eno sredstvo kapitalističnega prestrukturiranja.

LITERATURA

- Baun, M. J.: "The Maastricht Treaty as High Politics: Germany, France, and European Integration", *Political Science Quarterly* 110(4), (1995–1996), 605–624.
- Burawoy, M. (1985): *The politics of production. Factory Regime Under Capitalism and Socialism*. London: Verso.
- Berend, I. T.: *Central and Eastern Europe, 1944–1993: Detour from the Periphery to the Periphery*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Berend, I. T.: *Gospodarska zgodovina Evrope v 20. stoletju: ekonomski režimi od laissez-faire do globalizacije*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2013.
- Breznik, M. in R. Močnik: *Javni dolg: kdo komu dolguje: Portugalska, Španija, Francija, Grčija, Argentina, Slovenija*, Ljubljana: Založba I*cf., 2015.

- Bruff, I.: "Germany and the crisis: steady as she goes?", v Westra, R. et al. (ur.): *The Future of Capitalism. After the Financial Crisis: The Varieties of Capitalism debate in the Age of Austerity*. New York: Routledge, 2013, 114–131.
- Callinicos, A.: "The Contradictions of European Monetary Union", v Bonefeld, W. (ur.): *The politics of Europe. Monetary Union and Class*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001, 10–36.
- Carchedi, G. (2001): *For Another Europe. The Class Analysis of European Economic Integration*. London in New York: Verso.
- Centrih, L.: "The Road to Collapse: The Demise of the League of the Communists of Yugoslavia", *Research Paper Series 2*. Beograd: Rosa Luxembourg Stiftung Southeast Europe, 2014.
- Duval, G.: *Made in Germany. Le modèle allemande au-delà des mythes*. Paris: Seuil Fejtő, F. in Kulesza-Mietkowski, E. (1992): *La fin des démocraties populaires – Les chemins du postcommunisme*. Paris: Seuil, 2014.
- Fejtő, F. and Kulesza-Mietkowski, E. (1992): *La fin des démocraties populaires – Les chemins du postcommunisme*. Paris: Seuil.
- Gowan, P. (1999): *The Global Gamble: Washington's Faustian Bid for World Dominance*. London in New York: Verso.
- Gross, G. S. (2013): *The German Economy Today: Exports, Foreign Investment, and East-Central Europe*. V: Christiane Lemke (ur.): *Germany in Europe: Powerhouse at the Crossroads*, Working Papers, Center for European and Mediterranean Studies, 25-39.
- Hall, S.: "The Political Creation of European Utility Multinationals", *Kurswechsel* 3, 2004, 31–40.
- Hardy, J.: "The New Competition and the New Economy: Poland in the International Division of Labour", *Europe-Asia Studies* 59(5), 2007, 761–777.
- Herman, C.: "Neoliberalism in the European Union", *FORBA Discussion Paper* n° 3, 2007.
- Jessop, B.: "Variegated capitalism and the political economy of austerity", v R. Westra, D. Badeen in R. Albritton (ur.): *The Future of Capitalism After the Financial Crisis: The Varieties of Capitalism debate in the age of austerity*. New York: Routledge, 2015, 19–38.
- Lacher H., *Beyond Globalization. Capitalism, Territoriality and the International Relations of Modernity*. London: Routledge, 2006.
- Lebowitz, M. A.: *The Contradictions of 'Real Socialism'. The Conductor and the Conducted*, London: Monthly Pressm 2012.
- Millet, D. in E. Toussaint: *AAA: revizija, odpis, drugačna politika*. Ljubljana: Sophia, 2011.
- Mali, A. et al. (ur.), *Dvojna kriza evropskih integracij*, Borec, 65, 698–702. Ljubljana: Sophia, 2013.
- Musić, G.: "Worker's management as State Paradigm", v Azzellini, D. in Ness, I. (ur.): *Ours to Master and to Own: Workers' Control from the Commune to the Present*. Chicago: Haymarket Books, 2011, 300–329.
- Hirsch, J.: *Gospodstvo, hegemonija in politične alternative*. Ljubljana: Sophia, 2014.
- Panitch, L. in Gindin, S.: *The Making of Global Capitalism. The Political Economy of American Empire*. London in New York: Verso, 2012.

- Samary, C.: "Réinsérer la Serbie dans l'analyse de la transition. Rapports de propriété, État et salariat", *Revue d'études comparatives Est-Ouest* 35(1-2), 2004, 117-156.
- Streeck, W. (2009): *Re-Forming Capitalism: Institutional Change in the German Political Economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Tuldor, R. van in W. Ruigrok: "European Cross-National Production Networks in the Auto Industry: Eastern Europe as the Low End of European Car Complex", *BRIE*, Working Paper 121, 1998.
- Wigger, A.: "Enhancing competitiveness in response to the European crisis: A wrong and dangerous obsession", v Jäger, J. in Springler, E. (ur.): *Asymmetric Crisis in Europe and Possible Futures. Critical political Economy and post-Keynesian perspectives*. London in New York: Routledge, 2015, 114 – 130.
- Woodward, S.: *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*. Princeton: Princeton University Press, 1995a.
- Woodward, S.: *The Balkan Tragedy: chaos and dissolution after the Cold War*. Washington D.C. : The Brookings Institution, 1995b.

Rastko Močnik

Center/periferija ali 99 % proti 1 %?

Ta članek proučuje družbeno neenakost nasploh in specifično v EU. Predstavljeni so nekateri značilni sodobni procesi, ki so vzrok za kazalce neenakosti. Po predstavitvi splošne slike se članek usmeri na Slovenijo od ponovne uvedbe kapitalizma in oriše lokalno družbeno dinamiko.

Ključne besede: postsocializem, neenakost, sindikati, razredni boj, Slovenija.

Nasprotji iz naslova tega članka nakazujeta dve osi sodobnih strukturnih kontradikcij in družbenih konfliktov. Nasprotje med perifernimi območji, iz katerih presežna vrednost odteka, in centralnimi, *proti* katerim se steka, je ena osrednjih strukturnih kontradikcij kapitalističnega svetovnega-sistema. Drugo nasprotje, tisto med izjemno majhno manjšino, ki si prilašča ogromen del proizvedenega bogastva, in preostankom prebivalstva, je oblika, ki jo te družbene kontradikcije prevzamejo znotraj sfere distribucije, in neposredna oblika, v kakršni se kažejo vključenim družbenim akterjem. Ti dve osi kažeta empirično tendenco systemske vzajemne artikulacije (glej preglednico 1).

Preglednica 1. EU in nekatere sosednje države. 2010–2014, zadnji Ginijev koeficient od najnižjega proti najvišjemu. Vir: Eurostat. Predstavitve: avtor.

	2010	2011	2012	2013	2014
EU28	30,4	30,8	30,4	30,5	:
Euro 18	30,2	30,5	30,3	30,6	:
Norveška	23,6	22,9	22,5	22,7	:
Islandija	25,7	23,6	24,0	24,0	:
Češka	24,9	25,2	24,9	24,6	:
Švedska	24,1	24,4	24,8	24,9	:
Slovenija	23,8	23,8	23,7	24,4	25,0
Nizozemska	25,5	25,8	25,4	25,1	:
Finska	25,4	25,8	25,9	25,4	25,6
Belgija	26,6	26,3	26,5	25,9	25,9
Slovaška	25,9	25,7	25,3	24,2	26,1
Danska	26,9	27,8	28,1	27,5	27,5

	2010	2011	2012	2013	2014
Avstrija	28,3	27,4	27,6	27,0	27,6
Malta	28,6	27,2	27,1	27,9	27,7
Madžarska	24,1	26,8	26,9	28,0	27,9
Švica	29,6	29,7	28,8	28,5	:
Nemčija	29,3	29,0	28,3	29,7	:
Irska	30,7	29,8	29,9	30,0	:
Francija	29,8	30,8	30,5	30,1	:
Z. kraljestvo	32,9	33,0	31,3	30,2	:
Luksemburg	27,9	27,2	28,0	30,4	:
Poljska	31,1	31,1	30,9	30,7	30,8
Hrvaška	31,6	31,2	30,9	30,9	:
Ciper	30,1	29,2	31,0	32,4	:
Italija	31,2	31,9	31,9	32,5	32,7
Estonija	31,3	31,9	32,5	32,9	:
Romunija	33,3	33,2	33,2	34,0	:
Portugalska	33,7	34,2	34,5	34,2	:
Grčija	32,9	33,5	34,3	34,4	34,5
Španija	33,5	34,0	34,2	33,7	34,7
Litva	37,0	33,0	32,0	34,6	35,0
Bolgarija	33,2	35,0	33,6	35,4	35,4
Latvija	35,9	35,1	35,7	35,2	35,5
Makedonija	:	:	38,8	37,0	:
Srbija	:	:	:	38,0	:

Države z največjo neenakostjo (Srbija, Makedonija, Latvija, Bolgarija, Litva, Španija ...) pripadajo evropski periferiji. Vendar pa po drugi strani za države z nizko dohodkovno neenakostjo nujno ne velja, da spadajo v evropski center. Na vrhu sta državi, ki nista članici EU, od katerih bi eno lahko označili za centralno (Norveška), drugo pa za polperiferno (Islandija); sledita dve polperiferni državi (Češka in Slovenija), med in za njima pa sta dve centralni državi (Švedska in Nizozemska). Na

prvi pogled se zdi, da medtem ko je periferija nagnjena k večji družbeni neenakosti, centralna pozicija države samodejno še ne pomeni manjše neenakosti (kot primer glej uvrstitve Francije, Združenega kraljestva in Luksemburga med države z relativno visokim indeksom dohodkovne neenakosti, višjim od 30 točk). Če si ogledamo zgodovinsko dinamiko Ginijevega koeficienta v teh državah, slika postane bolj zapletena, lahko pa pomaga razjasniti zadeve (preglednica 2).

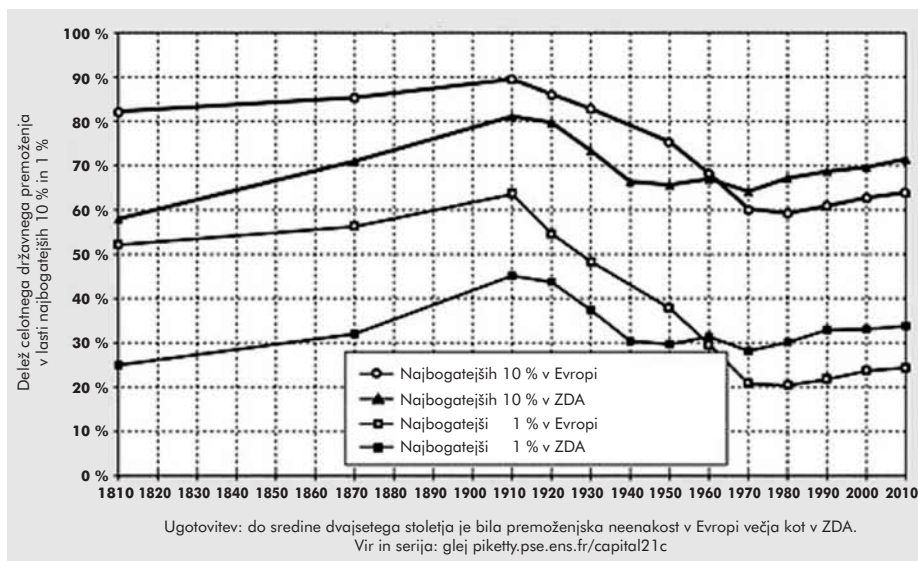
Preglednica 2. Povišanje Ginijevega koeficienta v članicah EU in nekaterih sosednjih državah v obdobju 2010–2013 ali 2014. Vir: Eurostat. Predstavitev: avtor.

	2010	2013	2014	Zvišanje 2010–2013/14
EU28	30,4	30,5	:	+ 0,1
Euro 18	30,2	30,6	:	+ 0,4
Madžarska	24,1	28,0	27,9	+ 3,8
Luksemburg	27,9	30,4	:	+ 2,5
Ciper	30,1	32,4	:	+ 2,3
Bolgarija	33,2	35,4	35,4	+ 2,2
Grčija	32,9	34,4	34,5	+ 1,6
Estonija	31,3	32,9	:	+ 1,6
Italija	31,2	32,5	32,7	+ 1,5
Slovenija	23,8	24,4	25,0	+ 1,2
Španija	33,5	33,7	34,7	+ 1,2
Švedska	24,1	24,9	:	+ 0,8
Romunija	33,3	34,0	:	+ 0,7
Danska	26,9	27,5	27,5	+ 0,6
Portugalska	33,7	34,2	:	+ 0,5
Nemčija	29,3	29,7	:	+ 0,4
Francija	29,8	30,1	:	+ 0,3
Finska	25,4	25,4	25,6	+ 0,2
Slovaška	25,9	24,2	26,1	+ 0,2
Češka	24,9	24,6	:	-0,3
Poljska	31,1	30,7	30,8	-0,3
Nizozemska	25,5	25,1	:	-0,4
Latvija	35,9	35,2	35,5	-0,4

	2010	2013	2014	Zvišanje 2010–2013/14
Hrvaška	31,6	30,9	:	-0,6
Belgija	26,6	25,9	25,9	-0,7
Irska	30,7	30,0	:	-0,7
Avstrija	28,3	27,0	27,6	-0,7
Malta	28,6	27,9	27,7	-0,9
Norveška	23,6	22,7	:	-0,9
Švica	29,6	28,5	:	-1,1
Islandija	25,7	24,0	:	-1,7
Litva	37,0	34,6	35,0	-2,0
Z. kraljestvo	32,9	30,2	:	-2,7

Slovenija spada med deveterico držav, v katerih se je Ginijev koeficient v obdobju zadnjih treh ali štirih let povečal za več kot točko. Leta 2008 je Ginijev koeficient v Sloveniji znašal 23,4, leta 2009 pa celo 22,7. V tem obdobju slovenski Ginijev koeficient ni bil zgolj najnižji v Evropi, pač pa celo najnižji med vsemi članicami Organizacije za gospodarsko sodelovanje in razvoj (OECD). Kaj se je zgodilo zatem?

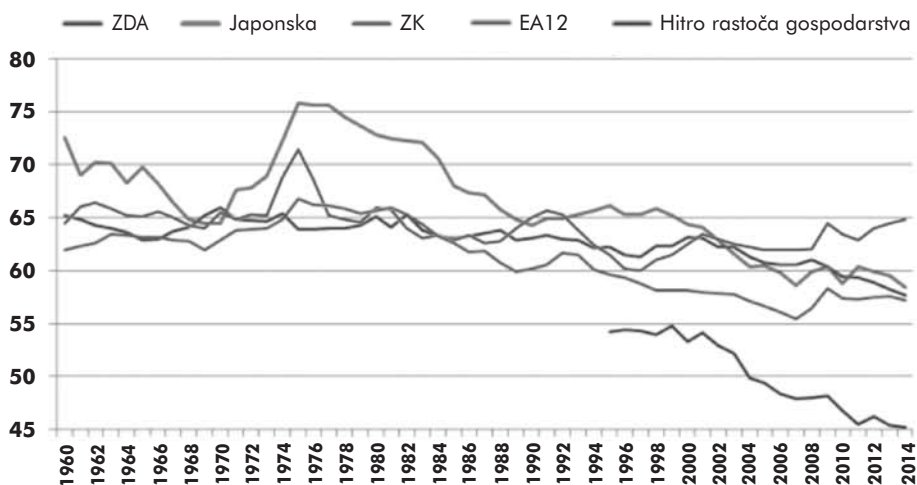
Sliko bosta pomagali razjasniti dve dodatni pojasnili. Prvo je dolgoročno gibanje neenakosti v Evropi in Združenih državah (slika 1).



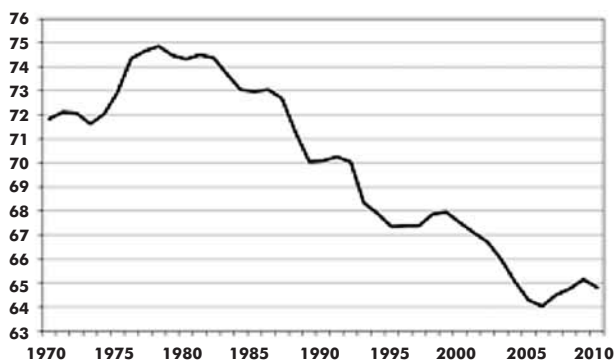
Slika 1. Premoženjska neenakost, kapitalistična Evropa in Združene države Amerike, 1810–2010. Vir: Capital in the Twenty-First Century, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2014.

Dolgoročna tendenca proti zmanjševanju neenakosti, ki se je začela s prvo svetovno vojno, je v sedemdesetih letih 20. stoletja tako v kapitalistični Evropi kot v ZDA doživela preobrat. Zmanjševanje v Evropi je bilo intenzivnejše in je trajalo dlje časa kot v ZDA. Posledično so zaradi bolj ali manj vzporednega preobrata ZDA postale država z višjo stopnjo neenakosti od kapitalistične Evrope. Zdi se, da postsocialistične države danes dohitevajo splošni trend v rasti neenakosti. Toda ta trend se med posameznimi postsocialističnimi državami zelo razlikuje. Medtem ko je Češka relativno egalitarna in kaže, da se trudi, da bi takšna tudi ostala, je Madžarska doživela največjo rast neenakosti v Evropi, Bolgarija pa se prav tako hitro vzpenja z že tako visoke uvrstitve.

Ogledali smo si gibanje neenakosti na vrhu lestvice. Oglejmo si še povprečje (sliki 2 in 3).

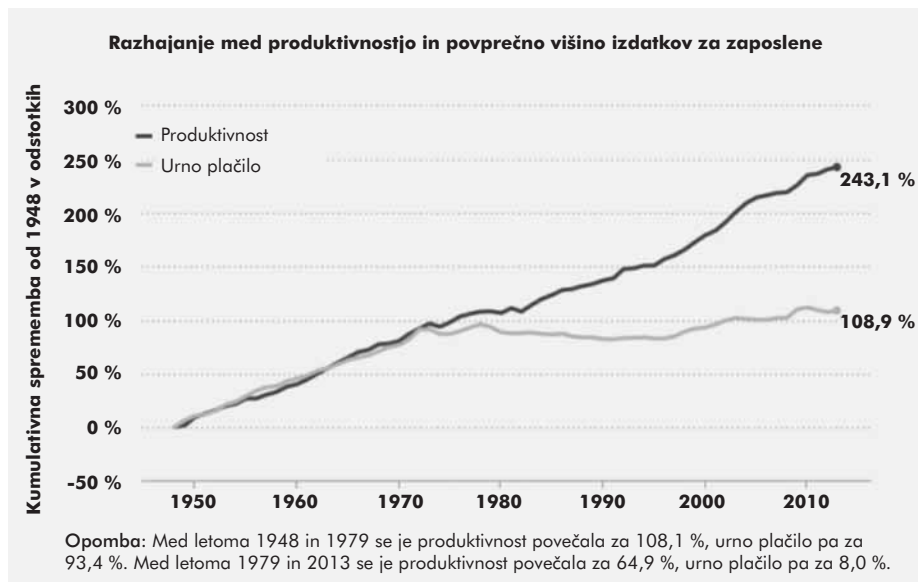


Slika 2. Razmerje med stroški dela in dodano vrednostjo v nacionalnih BDP-jih, vodilna gospodarstva, 1960–2014. Vir: Mednarodna organizacija dela (MOD).



Slika 3. Razmerje med stroški dela in dodano vrednostjo v svetovnem dohodku, 1970–2010. Vir: Michel Husson, Spremnata beseda h knjigi Ernesta Mandla, *r*, Paris, Éditions Syllepse, 2014.

Višanje neenakosti je posledica dvojnega gibanja: višanja visokega dohodka in nižanja povprečnega dohodka. Zmanjšani delež dela v tem na novo proizvedenem bogastvu je moč prikazati s stagnacijo izdatkov za zaposlene v nasprotju s povečanjem produktivnosti dela (slika 4).



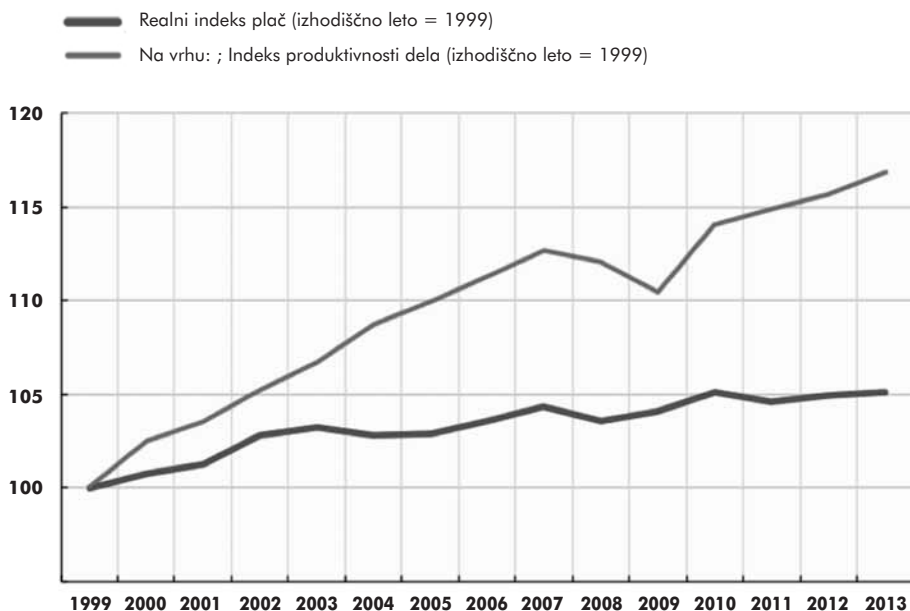
Slika 4. Gibanje višine sredstev za zaposlene v primerjavi z gibanjem produktivnosti dela, 1948–2013, ZDA. Vir: Economic Policy Institute, Washington.

Znova smo priča razhajanju, do katerega je prišlo v sedemdesetih letih. Iz slike 1 je razvidno, da se je v tem obdobju delež najbogatejših gospodinjstev v skupnem nacionalnem bogastvu nehal manjšati in začel večati. V sliki 2 je vidno, da se je delež plač v nacionalnem BDP nehal večati in začel manjšati. Slika 3 kaže, da v tistem obdobju delavci niso bili več udeleženi v dobičku od produktivnosti, da se je produktivnost dela še naprej večala, plače pa so stagnirale.

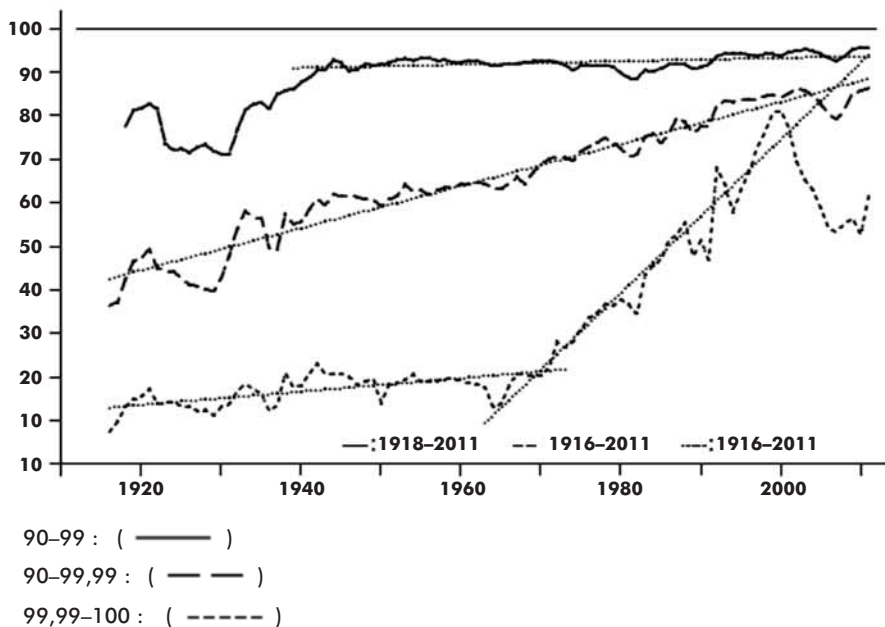
Naraščajoča razlika med produktivnostjo in plačami je splošna (vsaj v naprednih gospodarstvih), kot je to razvidno iz slike 5, ki prikazuje nedavno obdobje.

Razhajanje, do katerega je prišlo v sedemdesetih letih 20. stoletja, so interpretirali na različne načine. Tukaj smo prikazali zgolj enega od njegovih vidikov – razhajanje v porazdelitvi na novo proizvedene vrednosti. Ujemanje obratno sorazmernih sprememb najvišjega in povprečnega prihodka (najvišji prihodek preneha padati in prične rasti, povprečni prihodek pa neha rasti in prične padati) s prenehanjem participacije izdatkov za zaposlene v korist povečane produktivnosti kaže na to, da se vzroki splošnega povečanja neenakosti skrivajo v veliki preobrazbi razrednih odnosov. To so poimenovali *razveza družbene pogodbe "fordističnih" deležnikov med delavci in vodstvom in vzpostavitev nove družbene pogodbe med delničarji in vodstvom*.¹

¹ Daniel Cohen, *Trois leçons sur la société post-industrielle*, Seuil, Paris, 2006.



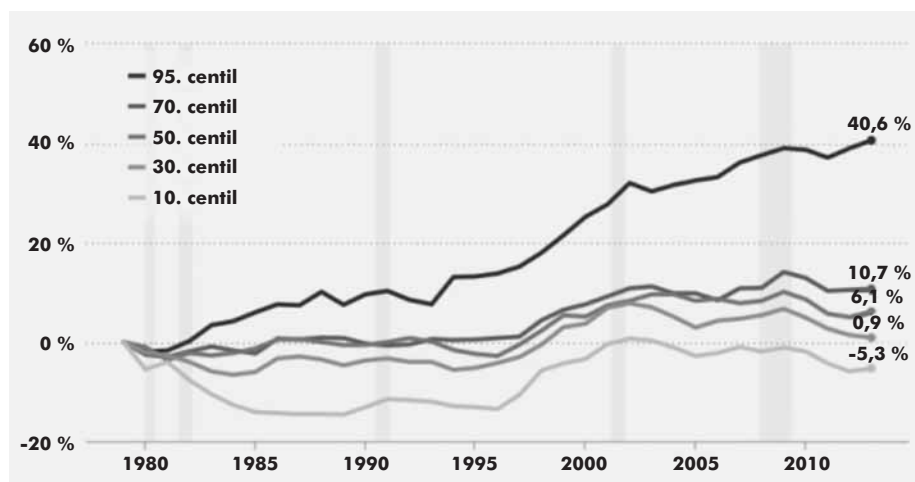
Slika 5. Indeks produktivnosti in plač, G20, 1999–2013. Vir: MOD.



Slika 6. Razmerje med plačami v najvišjem kvantilu dohodkov (90–99, 99–99,99 in 99,99–100) in vsoto plač in dohodka od lastnine (v %), Združene države, 1916/1918–2011. Vir: Gérard Duménil in Dominique Lévy, *Économie et politique des thèses de Thomas Piketty II – Une lecture alternative de l’histoire du capitalisme*, Actuel Marx, no. 57, PUF, Paris, 2015; <http://www.jourdan.ens.fr/~levy/dle2015b.pdf>

Gérard Duménil in Dominique Lévy² sta z močnejšim teoretičnim aparatom to razhajanje interpretirala kot novo stopnjo v vzpostavitvi nove tridelne razredne sestave, ki jo sestavljajo delavci, vodstvo in kapitalisti. Razvoj tridelne razredne sestave vidita kot eno najpomembnejših značilnosti dvajsetega stoletja. Duménil in Lévy trdita, da je bila preobrazba, ki se je zgodila v sedemdesetih letih, posledica tega, da je vodstveni razred svojo zvestobo odrekel delavcem in jo prisegel kapitalističnemu razredu. Nova razredna koalicija "na desni" je ljudi z vrha gospodarstva in politike (skupaj z visoko birokracijo ideoloških državnih aparatov – univerzitetnimi profesorji, medijskimi direktorji itd.) povezala z lastniki kapitala. Novo družbeno zavezništvo je koristilo najvišjemu vodstvenemu sloju, kot je razvidno iz slike 6.

Prelom v dinamiki v najvišjem kvantilu 99,99–100 se je zgodil v kritičnem obdobju okoli sedemdesetih let 20. stoletja. Posledica gibanja najvišjega deleža dohodkov je dinamika najnižjih dohodkov (slika 7).



Opomba: x-i centil plače je plača, pri kateri x % delojemalcev zasluži manj in (100 – x) % zasluži več. Siva območja označujejo recesije.

Slika 7. Kumulativna sprememba v realnih urnih postavkah vseh delavcev v centilih plače. Združene države, 1979–2013. Vir: Economic Policy Institute, Washington.

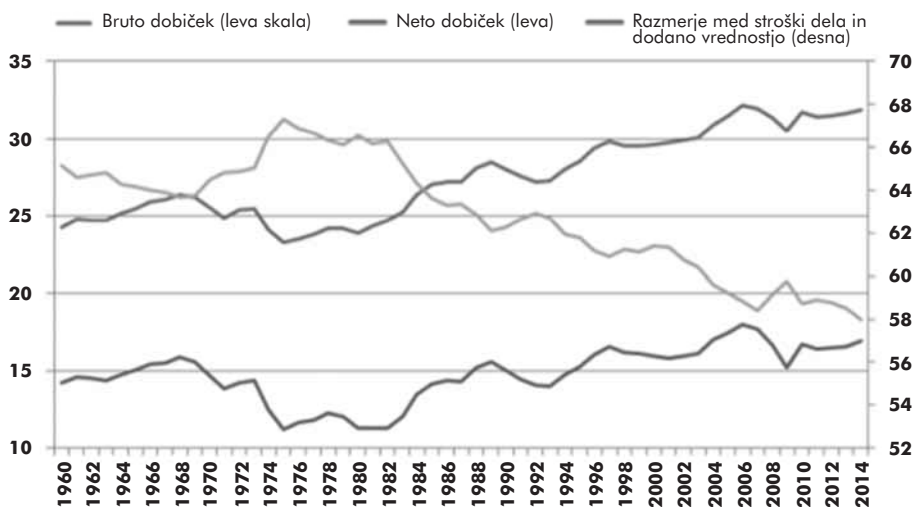
Nižja kot je plača, manjše je bilo povišanje v zadnjih treh desetletjih in pol, vse do najnižjega centila, kjer je bila rast negativna, kar pomeni, da so se plače znižale.

Odziv vladajočih razredov na krizo v sedemdesetih letih sta bila zavezništvo najvišjih vodstvenih delavcev in upravnih uslužbencev z lastniki kapitala proti delavcem ter posledičen pritisk k zniževanju plač. Teoretiki to krizo interpretirajo na različne načine, odvisno od splošnega konceptualnega obzorja svojih teorij. Za re-

² Gérard Duménil in Dominique Lévy, *The Crisis of Neoliberalism*, Cambridge MA, Harvard University Press, 2011; in *La Grande Bifurcation*, Paris, La Découverte, 2014.

gulacioniste označuje konec "fordističnega" režima kapitalistične akumulacije in pojav novega režima, ki ga zadržano imenujejo "postfordizem". Za raziskovalce teorije svetovnih sistemov razhajanje v sedemdesetih pomeni začetek padajoče faze B "ameriškega" sistemskega cikla akumulacije, ki se je začel nekje okoli konca prve svetovne vojne. Za Duménila in Lévyja je razhajanje v sedemdesetih posledica vzpostavitve "menadžerskega kapitalizma", novega "družbenega reda" znotraj kapitalističnega načina proizvodnje, ki bi prav lahko napovedoval bližajoči se konec kapitalizma. Michael Husson z Mandlove perspektive "dolgega vala kapitalizma" postavlja diagnozo konca zadnjega dolgega vala, po katerem se kapitalizmu ni uspelo ponovno spraviti v red.³

S stališča dominantnih razredov se kriza kaže v obliki padanja donosa kapitala. Povedano še bolj neposredno, kaže se kot padanje dobička. Slika 8 prikazuje razmerje med stroški dela in dodano vrednostjo ter deležem dobička v BDP-ju razvitih gospodarstev.



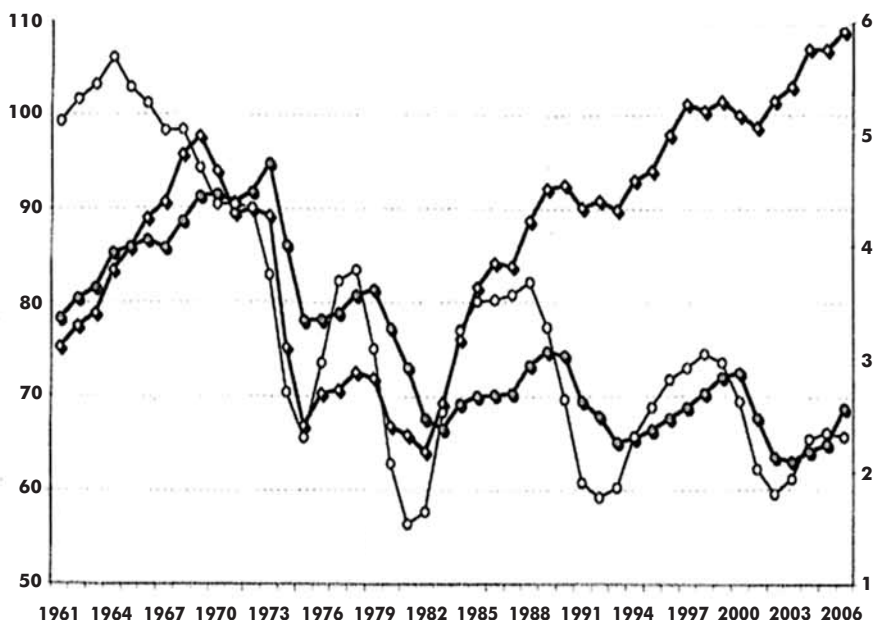
Slika 8. Dobiček ter razmerje med stroški dela in dodano vrednostjo v naprednih gospodarstvih v odstotkih BPD, 1960–2014. Vir: MOD.

Gibanji plač in dobička sta izjemno obratnosorazmerni: visoke plače spremlja nizek dobiček, posledična počasna rast dobička pa je vzporedna z velikim padcem plač.⁴ Visoke plače, posledica močnih delavskih gibanj po drugi svetovni vojni, so

³ Ernest Mandel, *Les ondes longues du développement capitaliste. Une interprétation marxiste*, préface de Daniel Bensaïd, introduction de Francisco Louça et postface de Michel Husson, Paris, Éditions Syllepse, 2014.

⁴ Zdi se, da je zgodovina kapitala v zadnjega pol stoletja posnemala Ricardov simplistični pogled na odnos med plačo in kapitalom. To je Marxov komentar: "Ta primer – konstantna procentualna sestava kapitala, konstanten delovni dan, konstantna intenzivnost dela, sprememba mere presežne vrednosti, ki jo povzroča sprememba mezde – je edini primer, v katerem je upravičena Ricardova domneva: "Profiti bi bili visoki oziroma nizki natančno v sorazmerju s tem, kolikor bi bile mezde nizke oziroma visoke." " Karl Marx, *Kapital*, Tretja knjiga,

povzročale velike težave lastnikom kapitala v času padajoče donosnosti kapitala od vsredine šestdesetih let naprej. Za zagotovitev reprodukcije kapitalističnega načina proizvodnje je bil potreben razredni protiudarec. Toda ta ni povsem uspel. Stopnja akumulacije je ostala nizka, dobiček pa je pobegnil proti financam (slika 10).



Slika 10. Rast, akumulacija in dobiček v Triadi, 1961–2006. Stopnja dobička – leva skala; stopnja akumulacije in rasti – desna skala. Osnova indeksa za stopnjo dobička je 100 v letu 2000. Vir: Michel Husson, *Un pur capitalisme*, Editions Page 2, Lausanne, 2008, po: European Commission (2007) in Groningen Growth and Development Centre.

Hussonova knjiga⁵ je nazorno prikazala, da so bili pogoji za krizo pripravljeni: nizko splošno povpraševanje se je kompenziralo s potrošniškimi krediti, v ZDA zato, da bi potrošnja narasla, v Evropi pa zato, da bi še naprej stagnirala. Nižanje davkov za najbogatejše, ki je igralo veliko vlogo od šestdesetih let naprej, je znižalo fiskalni dohodek in odprlo pot zviševanju javnega dolga, ki je posrkal presežek finančnega kapitala. Kriza je izbruhnila leta 2008, istega leta, ko je bila objavljena Hussonova knjiga.

Slovenijo je kriza prizadela huje kot večino držav članic EU. Morda je to videti kot paradoks glede na splošno deljeno prepričanje, da Slovenija predstavlja primer

Prvi del, Tretje poglavje. Toda trenutna zgodovinska situacija je bolj zapletena. Doživeli smo tehnološko in organizacijsko revolucijo (organska sestava kapitala se je spremenila), doživeli smo intenzifikacijo dela, plače in dobiček pa so še zmeraj v obratnem sorazmerju, v sorazmerju z variacijo stopnje presežne vrednosti, t. j. stopnje izkoriščanja. (Slovenski prevod Marxovega citata je iz slovenskega prevoda Kapitala: Kapital, tretja knjiga, prvi del, tretje poglavje, str. 75, Cankarjeva založba, Ljubljana 1973. – op. prev.)

⁵ Michel Husson, *Un pur capitalisme*, Editions Page 2, Lausanne, 2008.

uspešne "tranzicije". S stališča dominantne ideologije je paradoksalno že samo pripisovanje tega "uspeha". Pozitivna ocena izhaja iz dejstva, da je Slovenija ohranila visoko stopnjo dohodkovne enakosti, visoko stopnjo zaščite delavskih pravic, solidno javno zdravstvo ter izobraževalni in pokojninski sistem, torej iz dejstva, da v tej državi neoliberalna tranzicija dolgo časa ni bila "uspešna". Naša hipoteza se glasi, da se je Slovenija brutalnostim neoliberalnega kapitalizma precej časa izogibala zaradi svoje specifične dinamike razrednega boja. Daleč od tega, da bi bila "gradualistična", je bila njena pot v devetdesetih letih in v začetku novega tisočletja sestavljena iz zaporedja zametkov procesov, ki bi lahko vodili do pomembnega razhajanja od neoliberalne poti, ki pa nikoli niso bili uresničeni.

Pregled njene razredne dinamike bo predstavil jasnejši pogled na procese v Sloveniji od njene odcepitve od jugoslovanske federacije.

Enostransko odcepitev od socialistične federacije je zasnovala koalicija politične birokracije (partijske države) in birokracije ideoloških aparatov. Skupina vodstvenih delavcev je sledila politični birokraciji, saj so njeno politično udejstvovanje in celo vidnost uspešno zatirali vse od kampanje proti "tehnoliberalcem" v zgodnjih sedemdesetih letih.

Od šestdesetih let naprej je Slovenija (kot vse druge jugoslovanske republike) znotraj meja federativne republike razvijala državno gospodarstvo industrijskega tipa, zanašajoč se na socialistično politiko planskega vlaganja, popolno zaposlenost, močan javnoizobraževalni sistem, ki je hitro zviševal stopnjo izobraženosti, močno družbeno-politično pozicijo delavcev in druge socialistične komponente.⁶ Slovenija je kot najbogatejša in najbolj industrializirana republika imela korist od jugoslovanskega trga, kjer je v številnih sektorjih uživala kvazi-monopolistični položaj, in od poceni delovne sile imigrantov iz drugih republik. Kljub velikim naporom Jugoslavija ni ustavila mehanizma, po katerem je njen sever postajal bogatejši in njen jug (relativno) revnejši. Do sredine sedemdesetih let so bili edini pravi politični in gospodarski akterji znotraj establišmenta politične birokracije federativnih republik in njihovi kolegi iz sloja vodstvenih delavcev in ti so gojili nacionalistično politiko. Rezultat tega je bila konfederalizacija Jugoslavije z ustavo iz leta 1974. Ko so v osemdesetih letih politične birokracije in njihovi zavezniki iz vrst vodstvenih delavcev bolj ali manj tiho prevzeli liberalno gospodarsko doktrino, so njihova nesoglasja prerasla v resna nasprotovanja. V osemdesetih letih je srbska politična birokracija sprejela pritiske Mednarodnega denarnega sklada za močnejšo centralizacijo jugoslovanskega gospodarstva in politike. Ocenjevali so, da bi imela Srbija koristi od tesnejše federacije. Na drugi strani pa so predlogi Evropske unije za tesnejše sodelovanje in morebiten pristop birokraciji gospodarsko močnejših republik Hrvaške in Slovenije zvalili v odcepitev.⁷ Z odcepitvijo od federacije sta hrvaški in slovenski politični birokraciji družbeni temelj svojih nacionalno-gospodarskih projektov, lokalno elito vodstvenih delavcev, paradoksalno

⁶ Primerjaj Franček Drenovec, *Kolaps elite*, Založba I*cf., Ljubljana, 2013.

⁷ Za več o tem glej: Andreja Živković in Matija Medenica, *Balkans for the Peoples of the Balkans*, *Lefteast Website*, 31. maj 2013: <http://www.criticatac.ro/lefteast/balkans-for-the-peoples-of-the-balkans/> (21. oktober 2015).

prikrajšali za najpomembnejši pravni instrument njunega končnega oblikovanja v razred državne buržoazije – za zvezni zakon o privatizaciji.

Delavci so se upirali ponovni uvedbi kapitalizma. Toda ker so bili sindikati edine organizacije, ki so jih zastopale, je bil ta upor problemsko usmerjen in nikoli ni ogrožal kapitalističnega projekta kot takšnega. Čeprav je bil omejen na raven sindikatov, je bil upor impresiven in uspešen v svojih specifičnih točkah spopada.⁸ Splošna "opozorilna" stavka 18. marca 1992, v kateri je sodelovalo 400.000 udeležencev, je ustavila vladni načrt šok-reform in zaščitila glavne dosežke socialistične socialne države za naslednje desetletje. Po stavki je parlament institucionaliziral socialna pogajanja z ustanovitvijo tristranskega Ekonomsko-socialnega sveta (sindikati + Gospodarska zbornica + vlada). Sindikati so bili tako uspešni pri uporabi tega sveta, da je Gospodarska zbornica leta 1996 enostransko razdrila splošno kolektivno pogodbo. Nova stavka z 250.000 udeleženci je Zbornico vrnila nazaj v svet. Toda institucionalna oblika sveta je vladi omogočala uveljavljanje lastnih interesov, kar je sindikate prisililo v prevzem birokratiziranega načina dela, to pa jih je odtujilo od njihovega članstva. Sindikatom kljub uspehom v specifičnih točkah ni uspelo ne zlomiti dominacije nacionalno-liberalne ideologije, ki so jo širili parlamentarni aparat in mediji, niti doseči učinkovitega oblikovanja delavskega razreda. Vladajoče skupine so posledično uspeli izpogajati implicitni socialni kompromis, ki je utrdil njihovo moč pod okriljem političnega projekta pridružitve EU. Pogoji pridružitve so bili doseženi na škodo delavcev in sicer z intenzifikacijo delavskih procesov, s podaljšanjem delovnih ur, z delom ob vikendih in podobno.⁹ Ker je standard delavskih pravic, ki so jih štitali sindikati, ostal dokaj visok, so se delodajalci odločili, da jih zaobidejo z vpeljavo nestandardnih delavskih razmerij. Če povzamemo: učinkovitost slovenskega gospodarstva je bila dosežena z nečim, kar je Marx poimenoval "produkcija absolutne presežne vrednosti",* tj. *ne* s povečanjem produktivnosti dela *ne* z metodami, ki so značilne za kapitalistični način proizvodnje.¹⁰ To je bilo zato, ker se državni kapitalistični razred, državna buržoazija, nikoli ni uspel oblikovati, čeprav je v vrhu vodstvenih de-

⁸ Miroslav Stanojević in Živa Broder, Trade unions in Slovenia : historical development and the current situation. *SEER*, 2012, zvezek 15, številka 3.

⁹ Miroslav Stanojević, Mobilizacija človeških virov s povečevanjem intenzivnosti dela, v: Ivan Svetlik, Branko Ilič (ur.). *Razpoke v zgodbi o uspehu : primerjalna analiza upravljanja človeških virov v Sloveniji*, Sophia, Ljubljana, 2004.

* Slovenski prevod je iz naslednje izdaje Kapitala: Prvi zvezek, peti oddelek, štirinajsto poglavje, str. 573, Cankarjeva založba, Ljubljana 1961. (op. prev.)

¹⁰ V štirinajstem poglavju prve knjige *Kapitala* Marx definira razliko med produkcijo "absolutne" in "relativne" presežne vrednosti z naslednjimi besedami: "Podaljšanje delovnega dneva čez mejo, do katere bi delavec produciral samo ekvivalent za vrednost svoje delovne sile, in prilastitev te presežne vrednosti po kapitalu – to je *produkcija absolutne presežne vrednosti*. Ta je splošna podlaga kapitalističnega sistema in izhodišče produkcije relativne presežne vrednosti. Pri tej je delovni dan že vnaprej razdeljen na dva dela: na potrebno delo in na presežno delo. Da bi se podaljšalo presežno delo, se potrebno delo skrajša z metodami, s katerimi se ekvivalent mezde producira v krajšem času. Pri produkciji absolutne presežne vrednosti gre le za dolgotrajno delovnega dneva; produkcija relativne presežne vrednosti docela revolucionira tehnične procese dela in družbene grupacije. Produkcija relativne presežne vrednosti zahteva torej *specifično kapitalistični način produkcije*, ki s svojimi metodami, sredstvi in pogoji samoniklo nastaja in se izoblikuje šele na podlagi formalne podreditve dela kapitalu. *Formalno podreditev nadomesti realna podreditev dela kapitalu*." <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/ch16.htm> (v angleščini, 23. oktober 2015.) Primerjaj tudi: Rastko Močnik, Sindikati disciplinirajo kapitalistični razred, *Delavska enotnost*, št. 42, l. 66, Ljubljana, 29. novembra 2007.

lavcev obstajal konkreten družbeni temelj. Čeprav je bil projekt oblikovanja državne buržoazije družbeno-zgodovinski razlog za odcepitev od socialistične federacije, ga je paradoksalno spodkopala postsocialistična politična birokracija. Medtem ko je bilo 77 % postsocialističnih "elit" socialističnih "elit",¹¹ te niso imele pravega političnega zastopnika, saj so se postkomunistične stranke pustile voditi dominantnim liberalnim demokratom (nekdanja Zveza socialistične mladine), ki so od samega začetka prevzeli kriptokompradorsko politično smer. Ko je leta 2004 Janševa vlada (z močno strokovno podporo vidnih akademskih ekonomistov) eksplicitno predlagala projekt oblikovanja kompradorskega vladajočega razreda, je slednjemu manjkalo družbeno ozadje. Najvišji vodstveni delavci, ki so izkoristili družbeno-politično konjunkturo (podpora politike, ugodni krediti, gospodarska ekspanzija), so bili postsocialistični dobičkarji in ne pravi kapitalisti. Svoje družbe so si prisvojili z jemanjem velikih kreditov na slovenskih bankah, ki so jih zavarovali z zastavljanjem podjetij. Pričakovali so, da bodo kredite poplačali s prihodnjimi dobički. To se ni zgodilo, saj sta se proizvodnja in dobiček po krizi leta 2007/08 znižala. Banke so zasegle zadolžene družbe in ostale z ogromnimi kreditnimi luknjami, ki jih je vlada kasneje poplačala z javnimi sredstvi.¹²

Medtem ko družbeni temelj za kompradorski projekt v resnici nikoli ni obstajal, so sindikati njegov politični ekvivalent blokirali z nasprotovanjem vladnim neoliberalnim "strukturnim reformam". Skupna akcija sindikatov je vrhunec doživela v dveh množičnih demonstracijah leta 2005 (več kot 40.000 udeležencev) in leta 2007 (70.000 udeležencev), ki sta na koncu strmoglavili Janševo vlado.

Ker je med obdobjem relativne blaginje pred nastopom krize, ki se je začela v letih 2007 in 2008, ideološka hegemonija buržoazije vedno bolj razpadala, je vladajoči kapitalistični politiki uspelo vsiliti nov socialni kompromis in sicer z izsiljevanjem ljudi z domnevno majhno mednarodno konkurenčnostjo slovenskega gospodarstva. Miroslav Stanojević je ta začasen kompromis poimenoval "koalicija za preživetje". Kompromis je propadel po spontanah množičnih demonstracijah po vsej državi med letoma 2012 in 2014, z najmočnejšim ljudskim udejstvom v Mariboru in ne veliko šibkejšim v Ljubljani. Posledica je bila splošna slabitev "etabliranih" političnih aparatov na obeh straneh razredne ločnice. Sindikati so še naprej izgubljali člane, buržoazne politične stranke pa so se vrnile k ideološki improvizaciji in *ad hoc* trikomi.

¹¹ Do nedavnega so se raziskave opravljale samo v domeni "elit": "Raven reprodukcije elit [v Sloveniji] je precej višja kot v primerljivih srednjeevropskih državah [...]. Raziskava iz leta 1995 o slovenskih funkcionalnih elitah v politiki, kulturi in poslovnem sektorju je razkrila odnose med starimi (ljudje, ki so zasedali visoke položaje pred letom 1988 in ki so jih uspeli ohraniti) in novimi elitami (tisti, ki so na položaj elite prišli po letu 1988). Dejansko je pokazala precej visoko raven reprodukcije v vseh elitnih sektorjih. V povprečju je stopnja reprodukcije znašala 77 %, pri čemer je bila najvišja posamezna raven zabeležena v poslovnem sektorju (84 %) in najnižja v politiki (66 %), v kulturi pa je znašala 78 %." (Frane Adam in Matevž Tomšič, *The dynamics of elites and the type of capitalism: Slovenian exceptionalism?*, Historical Social Research, zvezek 37 (2012), številka 2; http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/37281/ssoar-hsr-2012-2-adam_et_al-The_dynamics_of_elites_and.pdf?sequence=1 (23. oktober 2015.)) – Za novejši pristop v domeni razreda glej: Anton Kramberger in Miroslav Stanojević, *Class concepts and stratification research in Slovenia*, *East European politics and societies*, Aug. 2015, zvezek 29, številka 3.

¹² Za podroben opis slovenske dolžniške krize v kontekstu globalne krize javnega dolga glej: Maja Breznik in Rastko Močnik, *Javni dolg. Kdo komu dolguje*, Založba I*cf., Ljubljana, 2015.

Dogodek, ki se lahko izkaže kot ključen za prihodnost, je bil nepričakovan uspeh Združene levice na parlamentarnih volitvah leta 2014. Prvič po ponovni uvedbi kapitalizma so se v slovenski parlament prebili predstavniki delavcev.¹³

Preglednica 3. Shematska predstavitev razmerja med delom in kapitalom v Sloveniji. 1991–2015.

DELO		KAPITAL		SISTEMSKI PRITISKI
DRUŽBENI TEMELJI	POLITIČNA REPREZENTACIJA	POLITIČNA REPREZENTACIJA	DRUŽBENI TEMELJI	
dediščina samoupravljanja	sindikati: »ekonomizem«	brez	»rdeči direktorji«	šok terapija
sestava delavskega razreda še zmeraj dokaj močna		neuspeh oblikovanja razreda državne buržoazije		
<u>1992–2004</u> RAZREDNI KOMPROMIS: javne službe + skrčena socialna država za privatizacijo + intenzifikacijo dela »koalicija za pristop k EU«				
razdrobljeno delo	sindikati: socialna partnerstva pogajanja za koncesije	neoliberalni kompradorski projekt	brez	članstvo v EU mednarodna konkurenca dostopni krediti
razpad delavskega razreda		neuspeh oblikovanja razreda kompradorske buržoazije		
<u>2004–2012</u> RAZREDNI KOMPROMIS: brez takojšnjih radikalnih reform; brez progresivne davčne stopnje za nestandardna delovna razmerja; postopne reforme; (menedžerske privatizacije) »koalicija za preživetje«				
razkroj delavstva	sindikati: socialna partnerstva dezorientacija	projekt: odvisna integracija v evroatlantski vladajoči razred	politična & menedžerska birokracija, vrh javne administracije	kriza
mladi, brezposelni, večina prebivalstva	<u>2012–2014</u> spontane ulične demonstracije: »ljudske vstaje«; nova parlamentarna stranka: Združena levica			

Iz angleščine prevedel Boštjan Kmetec

¹³ Ta situacija vsebuje ogromen demokratični potencial. Za zgodovinsko analizo glej: Luciano Canfora, *La democrazia. Storia di un'ideologia*, Laterza, Bari, 2004. Slovenski prevod: *Demokracija. Zgodovina neke ideologije*, Založba I*cf., Ljubljana, 2006.

KULTURA

Jim McGuigan

Kulturne vzpodbude – neoliberalna rešitev neoliberalne težave

Uspešnost kulturnih vzpodbud v obliki kulturnih projektov za urbano regeneracijo in gospodarsko rast velja za nekaj nespornega, a tovrstno razmišljanje bi bilo potrebno postaviti pod vprašaj. Namejnene so blaženju učinkov neoliberalne deindustrializacije, obstaja pa le malo dokazov za to, da delujejo. Še več, pozornost javne kulturne politike s kulturnih preusmerjajo na gospodarske cilje. Kulturne vzpodbude so v tem pogledu torej neoliberalna rešitev neoliberalne težave. Za neoliberalno kulturo je značilna struktura občutka, ki je, paradoksalno, hkrati ekonomsko in kulturno redukcionističen, obenem pa artikulira želene, neoliberalni jaz, ki ga poganja tržna logika. Spotoma pozivamo k prenovi kulturnih – in ne gospodarskih – načel za kulturno politiko. Za ponazoritev je vključena leta 2013 posodobljena različica raziskave, ki je bila prvotno izvedena na začetku prvega desetletja tretjega tisočletja in ki govori o t. i. Izkušnji novega tisočletja (New Millennium Experience), ki je zrastle na enem od polotokov na reki Temzi. Ta raziskava razkriva, da so razstavni paviljon in njegovo prizorišče, ki sta stala več kot milijardo funtov javnih sredstev, dobesedno podarili transnacionalnemu poslovnemu konzorciju za namene komercialnega razvedrila, luksuznih stanovanj in pisarn. To je še dodaten pokazatelj, kako neoliberalna kulturna politika v praksi deluje v specifično korist razreda poklicnih menedžerjev.

Gljučne besede: kulturno javna sfera, ideologija, neoliberalizem, new labour

UVOD

Najprej moram spregovoriti o politično usmerjenih raziskavah na področju kulture. Sam sem kritičen in nepristranski akademik, kar pa ne pomeni, da me ne zanima, kaj se dogaja. Srčno me zanima kulturna politika, nočem pa biti podvržen željam agencij za zbiranje sredstev, zato lahko svobodno postavljam vprašanja, za katera menim, da si to zaslužijo. Z drugimi besedami, ne služim nikakršnim interesom.

Takšna neodvisna usmerjenost je dandanes na katerem koli področju politično usmerjenih raziskav neobičajna, še posebej, ko gre za kulturno politiko. Večina politično usmerjenih raziskav je "administrativnih", če uporabimo Lazarsfeldov izraz. Namenjene so zbiranju empiričnih podatkov, ki naj bi odgovorili na vprašanja, ki jih zastavljajo agencije za zbiranje sredstev, naj si bodo te javne ali zasebne. V smislu akumulacije in kvantifikacije osnovnih informacij so lahko tako zbrani podatki v korist ne samo upraviteljev in menedžerjev, pač pa jih lahko uporabijo tudi kritični in nepristranski akademiki – toda odgovorno.

Administrativne raziskave se žal le redko lotevajo politično polemičnih vprašanj – v resnici jim je kaj takega načeloma prepovedano. Dandanes so tovrstne ra-

ziskave zelo pogosto namenjene ocenjevanju "učinka" politik, ki so že v veljavi, zaradi česar potrebujejo dokaz za svojo "uspešnost".

V Britaniji so idejo "oblikovanja politike na podlagi dokazov" zelo promovirali med letoma 1997 in 2010, ko je bila na oblasti vlada novih laburistov. Resnica na področju kulturne politike pa se glasi, da so bile raziskave praviloma namenjene "oblikovanju dokazov na podlagi politike". Ko gre za tovrstne raziskave oblikovanja dokazov, se vse še zmeraj vrti okoli besede "učinek".

Toda vprašljiv je že sam koncept "učinka". Behavioristični model "učinka" v bistvu preveč poenostavljeno prikaže delovanje kulturnih in družbenih procesov v "resničnem svetu". A okoli ocenjevanja "učinka" politik je zrasla cela industrija – kulturno-politična industrija – vsaj v državi, iz katere prihajam, je tako. Če navedem primer: Univerza v Liverpoolu in Univerza John Moores iz Liverpoola imata skupno raziskovalno skupino, ki je posvečena dokazovanju učinkovitosti nedavnih kulturnih vzpodbud za oživljanje deindustrializiranega in nekoč vélikega pristaniškega mesta Liverpool na severozahodu Anglije in v ta namen izdajajo poročila o "učinku".

Liverpool je v letu 2008, ko je bil Evropska prestolnica kulture (EPK), prejel 21 milijonov funtov sponzorskih sredstev in 108 milijonov funtov sredstev iz javnih virov. V tem in drugih primerih torej kulturne vzpodbude – če do njih sploh pride – v veliki meri financira javnost s pomočjo državnih agencij in ne zasebni kapital v obliki sponzorstev.

Avtorji raziskave z naslovom *Creating an Impact – Liverpool's Experience as European Capital of Culture (Ustvarjanje učinka – izkušnja Liverpoola kot Evropske prestolnice kulture)* precej osramočeni priznavajo, da je bil v Liverpoolu v letu, ko je ta nosil naziv EPK, delež predstavnikov temnopoltih, manjšin, invalidov, skupin iz nižjih družbeno-ekonomskih slojev in starostne skupine nad 65 let v ciljni publiku nižji od njihovega celotnega deleža v Združenem kraljestvu. Čeprav liverpoolski projekt EPK še zdaleč ni izpolnil pričakovanj, pa krivdo za to pripisujejo svetovni finančni krizi, ki je izbruhnila tistega leta, in ne kakšnim pomanjkljivostim v festivalu samem.

Omenjena raziskava učinka ni prikazala dolgoročnih in kratkoročnih procesov v zgodovinski preobrazbi Liverpoola. Število prebivalcev Liverpoola se je od druge svetovne vojne prepolovilo. Do tega je prišlo zaradi zatona ladjedelništva ob reki Mersey in zaradi dejstva, da so dele večinoma delavskega prebivalstva iz središča izselili v satelitska mesta. Ta dolgoročni proces se je nadaljeval tudi v letu EPK. Zapuščene hiše delavskih družin v središču so obili z deskami, medtem pa so na območjih okoli pristaniških dokov gradili luksuzne stanovanjske zgradbe.

Kot nadomestek starejših in priljubljenih prodajaln v mestnem središču so zgradili ogromno nakupovalno središče – imenovano Paradise Street (Rajska ulica) – ki je v lasti drugega najbogatejšega Britanca, vojvode Westminsterskega.

Več kot očitno je, da je bil v zadnjih letih najopaznejši učinek – ki ni povezan zgolj ali sploh z EPK – poskus Liverpool napraviti za privlačnejše mesto za razred profesionalnih menedžerjev, ki jih Florida imenuje "kreativni razred". Richard Flo-

rida, severnoameriški poslovni svetovalec, je doslej za zajetno plačilo svetoval že številnim mestnim upravam po vsem svetu. Florida in ljudje njegove sorte, kakovak, rutinsko podajajo zelo pretirane izjave o gospodarskem "učinku" kulturnih vzpodbud.

Naj bo jasno, da zagovarjam politično usmerjen pristop, vendar pa pri tem ne gre za popravke na hitro. To morda deluje nepraktično akademsko. Toda sam menim, da bo široko zastavljen in dolgotrajen vidik gotovo prišel bližje resnici kot mazaški pripravki za oživitev deindustrializiranih mest. Menim, da bi morali pred oznanjanjem prenagljenih in slabo premišljenih rešitev zahtevnih težav pazljivo nadaljevati s konjunkturno analizo javnopolitičnih problemov v njihovi dejanski kompleksnosti. Ta pristop vključuje skrbno spremljanje zapletenih delovanj moči v odnosu do gospodarskih in ideoloških določitev. Pri zagovarjanju tega pristopa veliko navdiha črпам iz dela Raymonda Williama.

Zatorej bi rad pod vprašaj postavil razmišljanje, ki v vladnih krogih danes velja za nesporno; domnevni *gospodarski* učinek kot posledica kulturne regeneracije neuglednih krajev, kjer je prišlo do propadanja starejših oblik industrije, včasih do točke izumrtja. Zakaj se je ta priljubljena ideja prijela? Kakšne so njene trditve? In ali te trditve potrjujejo rezultati – ali, kot bi jih morda morali poimenovati, "učinki"? **So kulturne vzpodbude zgolj neoliberalna rešitev neoliberalne težave?**

NEOLIBERALIZACIJA

Ti problemi so še posebej opazni v t. i. "perifernih" evropskih državah, kakršna je Slovenija. Majhna evropska država in drugo mesto, kakršno je Maribor, morda delujeta boleče periferno v primerjavi s centri kulturne moči v, denimo, Berlinu, Londonu in Parizu. Toda v globalnem smislu umeščenost v središče Evrope težko velja za periferno. Nekoč se je Evropska unija (EU) trudila vključevati manjše in šibkejšje države v skupen kontinentalni projekt. Države, kakršna je Irska, so imele od pomoči, ki so jo pridobile v ta namen, izjemno korist. Toda od finančne katastrofe, ki je nastopila v letih 2007–08, so se stvari spremenile. Nedavno tega smo videli, kako krutega ravnanja je bila deležna Grčija.

V preteklih tednih se je EU prav tako zavezala sporazumu Čezatlantskega partnerstva za trgovino in naložbe (TTIP) Svetovne trgovinske organizacije (STO), katerega najbolj skrb zbujujoča točka je mehanizem za reševanje sporov med vlagateljem in državo (ISDS). Ta transnacionalnim korporacijam omogoča, da lahko v primerih, ko naj bi pravila in predpisi, ki urejajo trgovino, zniževala "vrednost za delničarja", tožijo nacionalne vlade po vsem svetu.

Čeprav smo številni morda že dalj časa sumili, da so vlade – naj si bodo demokratično izvoljene ali ne – podjarmljene velikim podjetjem, je zanimivo videti ta sum tako brezsravno potrjen.

EU sem včasih videl kot v glavnem socialnodemokratični branik pred močjo in prodiranjem anglo-ameriškega kapitalizma v njegovi neoliberalni fazi. Danes v to nisem več prepričan. Zato bom na tej točki spregovoril o metaprocesu neoliberalne

ralizacije. Da bi resnično dojeli, kaj se dogaja, potrebujemo široko razumevanje spreminjajoče se dinamike okoli relacij med centrom in periferijo.

Kapitalistična kriza v sedemdesetih letih 20. stoletja se je zgodila prej in je bila domnevno pomembnejša od padca evropskega komunizma, ki se je začel v osemdesetih letih. Toda tudi odstranitev komunistične grožnje je odigrala svojo vlogo. Odsotnost očitne alternative kapitalističnemu sistemu je dopustila ponovni pojav nebrzdanega kapitalizma.

Za obdobje po drugi svetovni vojni je bila na Zahodu značilna precejšnja pre-razporeditev premoženja in vedno večje izenačevanje, proces, ki je bil po 70 letih grobo prekinjen in ki je dejansko stekel v nasprotno smer.

Potrojitev cen nafte Organizacije držav izvoznic nafte (OPEC) v zgodnjih sedemdesetih letih in vsesplošna kriza donosnosti sta prinesli dramatično preobrazbo kapitalizma. V svoji novi knjigi z naslovom *Neoliberalna kultura* predstavljam tridelni model kapitalistične zgodovine, od liberalnega do organiziranega kapitalizma in trenutno od organiziranega do neoliberalnega kapitalizma.

Organizirani kapitalizem je imel od štiridesetih do sedemdesetih let 20. stoletja na Zahodu hegemonističen položaj. Ena njegovih glavnih značilnosti je bila vključitev socialističnih ukrepov za izravnavo tveganja sistemskega zloma in za pridobivanje javnega odobravanja. V določenih pogledih se ni tako zelo razlikoval od vzhodnoevropskega komunizma. Oba sta vzpostavila socialno državo in vsem ponudila javno šolstvo in zdravstvo. Še več, organizirani kapitalizem je vključeval vlogo države v kulturni politiki, povedano na preprost način, s subvencioniranjem umetnosti in kulture, ki sta veljali za poslovno neprivilčni ali ki sta predstavljali protiutež komodifikaciji komunikacij in kulture.

Od sedemdesetih let naprej smo bili priča obsežni selitvi proizvodnje in težke industrije iz starejših industrializiranih držav na trge dela s poceni delovno silo po vsem svetu. Deindustrializacijo sta spremljala stagnacija plač ter naraščanje dolgov prebivalstva in javnega dolga.

Britanija se je denimo zavestno in enkrat za vselej odpovedala svojemu slovesu "delavnice sveta", ki je izviral iz devetnajstega stoletja. Vlade Margaret Thatcher so v osemdesetih letih 20. stoletja dejansko ukinile razsežna področja bazične in predelovalne industrije. Thatcherizem jih je skušal nadomestiti s t. i. "družbo znanja" in "informacijskim gospodarstvom". Londonski City naj bi v izjemni meri prispeval k financializaciji globalne ekonomije in namesto proizvajanja izdelkov iz denarja koval še več denarja. Blairova vlada novih laburistov je od druge polovice devetdesetih let promovirala ideje "kreativnih industrij" in "kreativnega gospodarstva" kot naslednike starih proizvodjalnih temeljev industrijsko-kapitalistične družbe. Takšne ideje so se prijele po vsem svetu. Potrebno jih je kritično pretresti. Koncept "kreativne industrije" seže precej dlje od umetnosti in medijev in vključuje kakršno koli oblikovanje in tržne simbolične izdelke. Občudovanja vredne visoke številke iz naslova britanske "kreativne industrije" so, dejansko, v veliki meri posledica sposobnih mladih britanskih oblikovalcev videoiger. Tako je, denimo, eksemplarična in dozdevno "ameriška" igra *Grand Theft Auto* v resnici škotskega porekla.

Splošna ideja neoliberalizacije je bila, da bi glavne države iz Severne Amerike in zahodne Evrope predstavljale možgane globalnega gospodarstva – pri čemer bi se ukvarjale z denarjem, obdelavo informacij ter oblikovanjem komunikacij in kulturnih izdelkov – izkoriščevalske delavnice v državah v razvoju, kakršni sta Indija in Kitajska, pa bi dejansko izdelovale stvari.

Za stara industrijska mesta – najbolj klasičen primer teh sta, denimo, Detroit in Liverpool – so bile posledice tega uničujoče. Za vzhodno Evropo pa so bile posledice po padcu komunizma mešane. Tukaj so z veliko vnemo sprejeli neoliberalni kapitalizem v zmotnem prepričanju, da lahko vsakdo, ki si želi obogateti, to na hiter način tudi doseže. Toda postkomunistična delovna sila je bila cenejša od tiste na zahodu, zato se je tudi evropska proizvodnja selila na vzhod. Obenem pa je svetovno pehanje za poceni in krotko delovno silo pomenilo, da so države "v razvoju" z juga spodkopavale vzhodnoevropske države, ki so tako tudi same doživele deindustrializacijo v svojih mestih, kakršno je Maribor, to pa je za seboj puščalo sled uničenja.

NEOLIBERALNA KULTURA

V več svojih besedilih sem definiral in karakteriziral glavne značilnosti neoliberalizma. Na tem mestu pa nam bodo morda v pomoč besede nekoga drugega, in sicer avtorice Tansy Hoskins, katere zadnja knjiga *Stitched Up (Zašito)* je nadvse kritična analiza mednarodne modne industrije pod neoliberalnimi pogoji. Takole pravi:

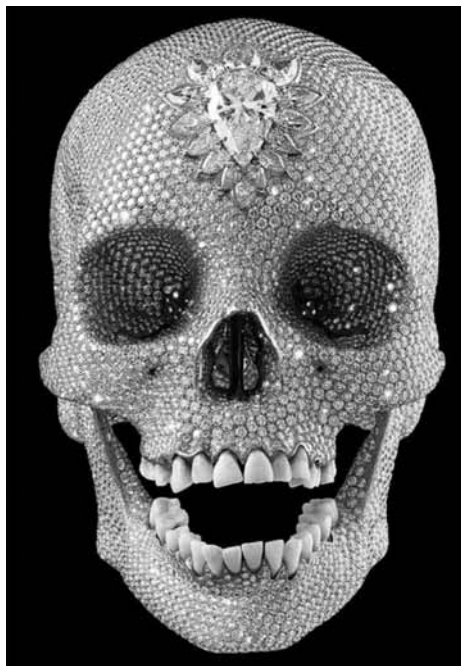
Neoliberalizem se nanaša na gospodarski model, za katerega sta se v osemdesetih letih 20. stoletja zavzemala Margaret Thatcher in Ronald Reagan ter v devetdesetih letih Bill Clinton in Tony Blair. Poudarja liberalizacijo trgovine, globalno integracijo trgov, deregulacijo moči države in privatizacijo javnih storitev, vse naštetu pa prikazuje kot neizogibno, podobno kot gravitacijo. Neoliberalizem znižuje plače in delavce ter podjetja v različnih državah v t. i. dirki proti dnu hujska druge proti drugim. Da bi zapolnil luknje, ki so posledica padajočih plač, neoliberalizem spodbuja osebne kredite ...
(Tansy Hoskins, *Stitched Up – The Anti-Capitalist Book of Fashion (Zašito – Antikapitalistična knjiga mode)*, Pluto, 2015, str. 7)

V knjigi *Neoliberalna kultura* sem šel dlje od osnovne politične ekonomije neoliberalizma, ki jo ilustrira povzetek T. Hoskins, in sicer s tem, ko sem predpostavil obstoj neoliberalne *strukture občutka*, ki obdaja kulturo. Jasna značilnost te strukture občutka je, da je vse zreducirano na ekonomijo, denar in tržne transakcije. Vzemimo kot primer svet umetnosti: avtonomija kulturne vrednosti – transcendenca estetične presoje nad finančno oceno – je bila ukinjena. Zgodnje 21. stoletje je bilo v bistvu priča *preobratu preobrata* vrednot, ki ga je v 19. stoletju legitimirala kantovska estetika.

Izjemen primer tega ekonomskega redukcionalizma je bil, ko je dal Damian Hirst leta 2007 svoje "delo" *For the Love of God (Za božjo voljo)* na prodaj za izklicno ceno 50 milijonov funtov.

Hirstu dela po tej pretirani ceni ni uspelo prodati, je pa njegov delež odkupil konzorcij vlagateljev, pri čemer je Hirst ohranil večinsko lastništvo. Ta primer kaže na to, da so na najvišji ravni sveta umetnosti umetniška dela zgolj arbitrarni in naključni žetoni, ki služijo shranjevanju premoženja. V gospodarsko nestabilnih časih opravljajo funkcijo alternativnih in morda varnejših načinov vlaganja od bančnih depozitov in varščin.

Obstaja pa še dodaten, družbeno-psihološki vidik neoliberalizma, ki bi ga bilo potrebno omeniti. To je ideološka konstrukcija zelenega jaza, kar je Foucault nekoč poimenoval "podjetnik samega sebe". Sam sem pisal o *idealnem tipu neoliberalnega jaza*, v kakršnega se socializirajo številni današnji mladi. Jaz in medosebni odnosi so torej v bistvu zreducirani na kalkulacije, ki temeljijo na logiki tržne izmenjave.



KULTURNI REDUKCIONIZEM IN EVROPSKA PRESTOLNICA KULTURE

Ko gre za neoliberalni redukcionalizem v mislih in v praksi, je potrebno omeniti zanimiv paradoks. Neoliberalizem ni redukcionalističen zgolj v ekonomskem smislu, pač pa je tudi *kulturno redukcionalističen*. To je razvidno iz pretiranih zahtev in spodletelih programov gospodarske in urbanistične regeneracije s pomočjo *kulturnih vzpodbud*. Ogromni javni izdatki se namenjajo ne zgolj za financiranje, denimo, kulturnih festivalov, pač pa tudi za fizično izgradnjo umetnostnih in športnih dvoran, kar vključuje rekonstrukcijo območij. V Angliji smo bili temu priča pred kratkim z gradnjo prizorišča za olimpijske igre leta 2012 v vzhodnem Londonu, ki je danes zapuščeno, če odmislimo na novo zgrajena luksuzna stanovanja in poslovne prostore.

Prosim, ne me narobe razumeti, ne gre za to, da bi kratko malo odklanjal festivale in podobno. Ne trdim, da nimajo nikakršne vrednosti, trdim pa, da gospodarske obljube za kulturno vlaganje – ki jih praviloma dajejo javne oblasti – običajno ponujajo zgolj žalostne zablode in morda celo krute prevare, ki na koncu koristijo zgolj interesom velikih podjetij. Takšni projekti običajno vzpodbujajo prihajajočo gentrifikacijo, namesto da bi resnično koristili lokalnemu prebivalstvu, ki

zaradi "regeneracije" včasih ostane brez svojih domov in služb. Na novo ustvarjena delovna mesta pa so večinoma slabo plačana. Obstajajo nešteti primeri ostankov naseljenih investicij in dolgotrajnih vladnih dolgov. Takšno neoliberalno "kreativno uničenje" se običajno izkaže za bolj uničevalno kot kreativno.

Zgodovina vsako leto podeljenega naslova Evropske prestolnice kulture (EPK) v glavnem potrjuje ta argument. V osemdesetih letih 20. stoletja je bil prvi naslov EPK podeljen Atenam (zahvaljujoč Melini Mercouri), tem pa so kmalu sledile Firenze in podobna mesta z izjemnimi in splošno priznanimi kulturnimi dediščinami. Toda pomen naslova EPK se je dramatično spremenil z njegovo podelitvijo škotskemu mestu Glasgow leta 1990. Glasgow je bilo nekoč véliko industrijsko mesto, ki pa je ob koncu dvajsetega stoletja kazalo precej klavrno podobo z najvišjo stopnjo revščine in najkrajšo življenjsko dobo na britanskem otočju. Ladjedelništvo je tako rekoč izginilo, kontejnerski transport pa je spremenil značaj dela na pristaniški dokih, kot se je to zgodilo tudi v Liverpoolu. Toda Glasgow je imel izjemne stavbe in umetniške zbirke, ki so bile za nove turiste vredne ogleda. Podoben primer je bil Liverpool leta 2008, toda ta je imel še dodatno prednost – izjemno dediščino *popularne kulture*. Ameriško črnsko glasbo so v Evropo prvi prinesli liverpoolski mornarji. In potem so tukaj seveda še The Beatles in vse, kar jih spremlja. Liverpool ob tem slovi tudi kot mesto komedije in nogometa.

Toda podeljevanje naslova EPK je z leti postalo vse bolj nenavadno, z nizom ne samo drugih mest, pač pa celo tretjih ali četrtyh mest po vsej Evropi. Evropske prestolnice kulture so postajala slabo znana mesta. Dandanes je program posvečen zgolj domnevni regeneraciji in šele sekundarno, če sploh, gre za slavljenje kulture. Menim, da je mesto Maribor v tem pogledu doživelo razočaranje.

PRENOVA KULTURNIH NAČEL ZA KULTURNO POLITIKO

Če povzamemo *neoliberalno strukturo občutka*, ta poleg ideologije "prostega trga" prinaša:

- paradoksalno kombinacijo **ekonomskega in kulturnega redukcionalizma**
 - idealni tip neoliberalnega zelenega jaza – *podjetnik samega sebe* (Foucault)
- Kaj bi to lahko pomenilo za kulturno politiko?

V obdobju neoliberalne hegemonije, v katerem trenutno živimo, je v prevladujočih načelih za javno kulturno politiko prišlo do premika s kulturnih ciljev na gospodarske cilje. Splošno sprejeto je, da kulturne vzpodbude in t. i. "kreativne industrije" predstavljajo gonilo gospodarske rasti na deindustrializiranih območjih. Na prvi pogled velik del tovrstnega razmišljanja ni videti "neoliberalen", toda v resnici je.

Menim, da bi morali zavrniti običajno lažne obljube ekonomistične kulturne politike in kulturno politiko ponovno vrniti kulturi. Nekdanji britanski minister za kulturo mi je nekoč povedal, da je bilo v vladi javne izdatke za kulturo lažje zagovarjati na podlagi gospodarskih kot kulturnih temeljev. In to je tudi počel, čeprav se sam s tem ni strinjal. Težava s tovrstnim pragmatizmom je, da kulturni argument predaja filistrstvu in da mu na koncu zmanjka tal pod nogami.

Tradicionalne domneve o kulturni vrednosti so v resnici izgubile kredibilnost. Nič več kategorično ne ločimo med vrednostjo visoke in nizke kulture, med umetnostjo in razvedrilom, med izbranim okusom in okusom množic. Absolutni kriterij vrednosti ne obstaja, kar pa ne pomeni, da za vrednostne sodbe ni več mesta.

Namesto sprejemanja obstoja stalne in kategorične hierarhije umetnosti in medijev sem osebno bolj naklonjen argumentu po načelu "dober predstavnik svoje vrste". S tega stališča lahko imamo tako dobro kot slabo veliko opero kot tudi dobro in slabo telenovelo. Razprava o kulturi je razprava o tem, kar šteje. Konsenza verjetno ne bomo dosegli, bi pa morali dobrodušno razpravljati o kulturni vrednosti in ne dovoliti trgu, da o tem odloča v vlogi nekakšnega najvišjega rabsodnika. Kulturna načela – ali, natančneje, konkurenčna kulturna načela – je potrebno vrniti v domeno kulturne politike. In to bo po vsej verjetnosti vključevalo obnovo starega romantičnega boja kulture proti komercialnemu.

Če sklenem, trdim torej, da moramo za doseg obojestranskega razumevanja neoliberalnemu ekonomizmu (kulturnim vzpodbudam za doseg gospodarskih ciljev) odvzeti različne vrste kulturnih načel in jih vrniti kulturni politiki ter biti pripravljeni na ponovno razpravo o vrednostni presoji.

CODA – MILLENNIUM DOME/ARENA O₂

Moje skeptično stališče do kulturnih vzpodbud za urbano regeneracijo in gospodarsko rast izvirno izhaja iz osebnih izkušenj ob raziskovanju t. i. New Millennium Experience (Izkušnje novega tisočletja) iz leta 2000, osrednja atrakcija katere je bila leto dni trajajoča razstava v orjaškem šotoru iz steklenih vlaken na polotoku na reki Temzi, ki je pogovorno znan kot "Millennium Dome" (Milenijski paviljon). To je bilo nevsakdanje in neobičajno početje v letu, ko je Hannover gostil uradno svetovno razstavo, ki se je Združene države niso udeležile. Vendar pa Združene države – ali bolje rečeno nekaj največjih ameriških korporacij – niso manjkale v Milenijskem paviljonu, daleč od tega, čeprav naj bi ta služil predstavitvi Britanije svetu in slavljenju britanskosti na prelomu tisočletja. Kljub svojim nenavadnim značilnostim pa Izkušnja novega tisočletja vendarle ponazarja določene razširjene tendence sodobnih mestnih festivalov. Najbolj očitne od teh so promocijski in komercialni prevzemi, ki so v zadnjem obdobju presegle političnostrankarske razlike v večinski politiki, ter zanimiva zmeda oziroma neuspeh kulturnih ciljev.

Raziskovalni projekt "Pomen Izkušnje novega tisočletja", ki ga je financiral Raziskovalni odbor za umetnost in humanistične vede (AHRB, danes AHRC), je uporabil večdimenzionalne metodologije, združujoče političnoekonomsko raziskovanje proizvodnje, besedilne analize reprezentacijske ideologije in recepcijsko gradivo. Raziskovanje recepcije je združevalo tržne raziskave in intervjuje obiskovalcev. Drug vidik recepcije je bila visoka pojavnost v množičnih medijih, ki je bila ključnega pomena za razumevanje odziva obiskovalcev, saj so novičarski mediji Paviljon načeloma brez pridržka obsojali, medtem ko za obiskovalce to ni držalo. O njem so nenehno poročali kot o "katastrofi" in v – resda kratko – zgodovino se je zapisal kot strašanska napaka. Paviljon je bil dejansko največja britanska novica

skozi celotno leto 2000. Kljub plazu novinarskih prispevkov, ki jih je bil deležen, pa se ne televizijske postaje ne tisk niso posvetili resničnim težavam, povezanim s Paviljonom. Javna razprava, ki jo je povzročila medijska izpostavljenost, je v veliko pogledih predstavljala tisto, kar je Bruce Robbins poimenoval "fantomska javna sfera". Ljudje so nenehno govorili in se prepirali o Paviljonu, toda ker o temi niso bili dobro poučeni, njihovi pogovori niso imeli vidnega vpliva. Sam sem med raziskovanjem od ljudi, ki Paviljona niso obiskali, nenehno poslušal, kako grozen je bil. Raziskava obiskovalcev je podala precej drugačno oceno, v glavnem pozitivno, pri čemer so bili velikodušni obiskovalci odločeni, da se bodo ob obisku zabavali, ne glede na to, kaj so o razstavi poročali mediji ali kaj je bilo dejansko postavljeno na ogled.

Z vidika politične ekonomije proizvodnje je bilo potrebno raziskati razloge za organizacijo festivala in kako je bil financiran. Konservativna vlada, ki je izvirno sprejela odločitev o organizaciji, je za zgled navajala Veliko razstavo iz leta 1851, na kateri je Britanija svetu razkazala svojo industrijsko moč. Laburistična vlada, ki je na oblasti nasledila konservativce in od njih prevzela načrte, je omenjala Festival Britanije iz leta 1951, ki ga je organizirala laburistična vlada, ki je bila na oblasti po drugi svetovni vojni. Ta festival je predstavljal ideje o modernistični rekonstrukciji Britanije po vojnem opustošenju. Izkušnja tisočletja naj bi prav tako predstavljala preobrazbo, ki so jo novi laburisti prinesli po 18 letih vladanja konservativcev, in obenem obeležila prehod v novo tisočletje. Za prizorišče so sprva izbrali lokacijo termoelektrarne na premog v neugledni soseški v vzhodnem Londonu. Projekt je torej vključeval dimenzijo urbane regeneracije, ki je značilna za tovrstne sodobne projekte. Konservativci so obljubljali, da festival davkoplačevalcev ne bo stal niti funta. Financirali naj bi ga iz prihodkov državne loterije, ki so jo vzpostavili v začetku devetdesetih let 20. stoletja. Toda za nakup in delno pripravo izjemno zastrupljenega zemljišča za gradnjo so porabili približno 200 milijonov funtov davkoplačevalskega denarja. Loterijska sredstva naj bi dopolnili s korporacijskimi sponzorstvi, poskusi, da bi podjetje iz zasebnega sektorja prepričali v prevzem festivala, pa so bili neuspešni.

Izkazalo se je, da korporacije za sponzorstva niso ravno stale v vrsti. Iz tega naslova se je zbralo približno 150 milijonov funtov, toda veliko "v naravi", kot je denimo drsališče, ki ga je podarila Coca Cola. Natančno številko je težko ugotoviti in dovršen del tega zneska do odprtja v začetku januarja ni bil zbran. Stroški so preseglj prvotne ocene. Na koncu so iz naslova loterijskih sredstev zbrali 628 milijonov funtov, kolikor znaša uradna številka. Po ocenah so za prizorišče po zaprtju festivala in preden so ga nekaj let za tem predali komercialnemu konzorciju, da bi ga ta spremenil v prizorišče za zabavne prireditve, porabili še dodatnih 200 milijonov funtov. Celotna "neverjetna stvar" je na koncu stala več kot milijardo funtov, od katere je le majhen del prišel iz korporacijskih sponzorstev, in od katere prav ničesar ni bilo povrnjenega iz kasnejše komercialne uporabe stavbe in prizorišča.

Podjetje New Millennium Experience Company (NMEC) je imelo formalni uredniški nadzor nad vsebino razstave, v večini, tj. 14 tematskih "conah", v conah,

ki sta pripadali podjetjema Ford in BT, pa se je temu nadzoru odpovedalo. V ti dve coni sta vpleteni podjetji vložili precej več denarja, kot je to veljalo za druge cone, kjer je bilo za vsako izmed njih porabljenega precej manj denarja iz loterijskih sredstev in korporacijskih sponzorstev. Kar nekaj vpletenih transnacionalnih podjetij je imelo svoj sedež v ZDA, vključno z agencijo za zaposlovanje Manpower, ki ne samo, da je vodila Cono dela, pač pa je tudi najemala, usposabljala in po zaprtju iskala nadomestna delovna mesta za "gostitelje", ki so delali na razstavi. Ameriški direktor, ki je bil zadolžen za Cono dela, je mojemu raziskovalnemu asistentu pojasnil, da so številna podjetja z vlado sklenila politične "kupčije". Sam Manpower je na koncu prejel devet od prvih petnajstih pogodb za zasebne agencije za zaposlovanje v Britaniji. Nič nenavadnega ni bilo, da so kritični novinarji razstavo ožigosali za festival korporacijske propagande. Šlo je za razumljivo kritiko, ki pa je bila preveč poenostavljena za dojetanje kompleksnih ideoloških procesov, ki so bili na delu v Izkušnji novega tisočletja.

Ob proučevanju con je postal jasno razviden spekter korporacijske konstrukcije pomena, ki je segal od eksplicitnega ali vsiljivega pa do implicitnega ali relativno nevsiljivega; in ta je spoštoval precej drugačne kriterije za urejanje vloge sponzorstev. Bolj subtilna ideološka sporočila so bila dokaj nevsiljiva, od teh pa je bil še posebej zanimiv primer Cone uma. Najboljši primer dobrega starega povezovalnega sponzorstva, kjer sponzor naj ne bi vplival na vsebino, je bila Cona avtoportreta trgovske verige Marks and Spencer, edina cona, ki je dejansko imela nekaj povedati o Britaniji in ki ni služila izključno povečevanju samega sebe.

Cona uma je bila še posebej očiten primer globokega sponzorstva, pri katerem sponzor skoraj v celoti nadzoruje pomen; in to kljub uredniški vpletenosti NMEC-ja. Šest milijonov funtov sponzorskega denarja za to cono sta prispevala podjetje BAe Systems, drugi največji proizvajalec orožja na svetu, in njegova partnerska družba Marconi. Cona uma svojih izdelkov ni promovirala neposredno, kot je to veljalo za Cono telesa drogerije Boots. Konec koncev BAe Systems reaktivnih letal Hawk javnosti ne prodaja neposredno kot šamponov. V kontekstu je potrebno omeniti, da je takratna novoizvoljena laburistična vlada prisegla, da bo po prihodu na oblast izvajala "etično" zunanjo politiko. Temu so se kmalu po tistem odpovedali z nečim, kar lahko opišemo zgolj kot nekritično odobravanje prodaje orožja, recimo temu, problematičnim režimom. Razumno je sklepati, da je do tega prišlo zato, ker je proizvodnja vojaške opreme eden od zadnjih preostalih rastočih proizvodnih sektorjev v drugače domnevno "miselnem gospodarstvu" Britanije. Ozadje sponzorstva Cone uma je dovolj zanimivo samo po sebi, vendar pa postane ta primer korporativnega vdora v razstavo, ki jo je v glavnem financirala javnost, še bolj zanimiv, če njegove pomene podvržemo ideološki analizi. Cono uma je oblikovala dekonstrukcionistična arhitektka Zaha Hadid. Šlo je za najbolj intelektualno vseh con, ki je odkrito oglaševala sodobno inženirstvo na precej drugačen način od nekaterih drugih con. Verjetno se je najbolj očitno razlikovala od surove propagande o novem svetu dela in "fleksibilnem" trgu dela, ki je bila značilna za Cono dela. Poglavitna ideološka metoda Cone uma je bilo zavajanje.

Namesto slavljenja orožarske tehnologije je bil poudarek Cone uma na komunikaciji in načelu mreženja, ki ga v svojem delu v zvezde najbolj kuje Manuel Castells. V diskurzu o vojni je raba evfemizmov pogosta; in teh je v Coni uma z njeno (post)modernistično umetnostjo, internetom in kolonijo mravelj kar mrgolelo. Cona uma je bila nenavadno razčlovečen prostor, koagulacija telesa in stroja ob boku superiornih, toda nekreativnih moči umetne inteligence. Toda na sredi cone je stala presenetljivo humanistična izjema, eden od kipov, ki so jih po naključnem vzorcu postavili po celotnem Paviljonu. V tem primeru je šlo za enigmatično delo Rona Muecka z naslovom *Boy (Deček)* z zbeganim in zaskrbljenim izrazom na obrazu. Ob mojih številnih skeptičnih obiskih razstave, je bilo to edino mesto, kjer sem našel nekaj, s čimer sem se lahko identificiral.

Splošen pristop k raziskavi Paviljona je bil kritična in reflektivna analiza kulturne politike. Ta se od instrumentalizma in raziskav kulturne politike razlikuje po tem, da izprašuje domneve prevladujoče politike in administrativne prakse z – v akademskem smislu – "nezainteresiranega" gledišča. Vendar pa takšna vprašujoča in od pragmatičnih imperativov neomejena kritika ni negativna, saj se lahko trudi vladne agencije bodisi neposredno bodisi posredno vključiti v dialog o političnih opcijah. Seveda ni nič neobičajnega, če tovrstne agencije zavračajo vsakršno kritiko, pa naj bo namen slednje še tako konstruktiven, pri čemer se običajno branijo s pomočjo služb za odnose z javnostmi in samopotrjevalnih raziskav, polnih kazalcev učinkovitosti in tako naprej. To je po sebi dovolj dober razlog za postavljanje neprijetnih vprašanj s pozicije kritične priče.

Pod vprašaj postaviti javni artefakt, kakršen je Milenijski paviljon, in to na malce trdnejših temeljih, kot je udrihanje novičarskih medijev – čeravno po samem



Ron Mueck – Boy (Deček), Millennium Dome (Milenijski paviljon), Greenwich, 2000.
Foto: Jim McGuigan

dogodku –, terja dialoško kritiko za proučitev tako dejanskih kot potencialnih alternativ, da bi lahko vzpostavili razumsko debato po načelih kritičnega ocenjevanja kulture v javni sferi. Nedvomno bi bilo tisočletje mogoče obeležiti na precej drugačen način od te proslave korporacijske moči v neoliberalni dobi. Še več, drugi projekti, ki jih je podprla britanska državna loterija, so bili ocenjeni kot precej bolj uspešni od Izkušnje novega tisočletja. Kot takšen primer pogosto navajajo projekt Eden iz Cornwalla, ki ni bil povezan z nobeno blagovno znamko.

Če razstavo v greenwiškem Paviljonu kljub vsemu razglasimo za predvsem razumljiv podvig, kar priznam, da je izjemno sporna predpostavka, je tudi v retrospektivi še zmeraj vredno razglabljati o drugačnih vsebinah. Te bi lahko prispevale k javni razpravi in k družbenemu učenju na učinkovit način, namesto da so predstavljale uradno predpisano osuplost nad čudesi tehnologije. Tako bi lahko imeli namesto mračnjaške Cone uma kritično Cono vojne. Cona dela bi se lahko posvetila razmeram, ki vladajo v izkoriščevalskih delavnicah po vsem svetu in v katerih izdelujejo tehnološke naprave, ki jih tako navdušeno uporabljamo in tako rutinsko malikujemo. Na razstavi, ki jo je v veliki meri financirala javnost v demokratični državi, bi lahko upravičeno pričakovali izražanje alternativnih pogledov v duhu razumsko-kritične razprave. Namesto tega smo dobili socialnodemokratično krinko neoliberalizma.

Oglejmo si zdaj še "zapuščino" "polomije" Milenijskega paviljona. "Zapuščina" je vselej resna retorična zadeva v primerih tako polemičnih javnih projektov. Tako je bilo, denimo, tudi v primeru posledic olimpijskih iger leta 2012, ki so potekale v deindustrializiranem londonskem predelu East End. Veliko pred zaprtjem Razstave novega tisočletja ob koncu leta 2000 je bilo jasno, da je celotna zadeva zelo osramotila vlado novih laburistov in njene projekte "modernizacije" Britanije. Zgradba sama, ki je v bistvu šotor iz steklenih vlaken, je bila začasna konstrukcija, ki so jo po koncu festivala verjetno nameravali razstaviti. Toda to bi verjetno izpadlo kot vladino popolno priznanje poloma. Zato so namesto uničenja vložili izjemne napore v to, da so šotor in okoliško zemljišče prodali za uporabo v drugačne namene.

V letu razstave je nominalni lastnik Paviljona English Partnerships, kvaziavtonomni vladni organ, sklenil kupčijo z japonsko investicijsko banko Nomura za prodajo Paviljona in zemljišča, na katerem stoji, za 105 milijonov funtov, kar je manj kot polovica zneska iz naslova davkoplačevalskega denarja, ki je bil prvotno porabljen za nakup in prenavo zemljišča, in v celoti gledano desetina celotnega javnega izdatka za Razstavo novega tisočletja. Toda Nomura je še pred koncem leta odstopila od kupčije zaradi slabega vodenja evidenc in pogodbenih nejasnosti glede lastništva nepremičnin na zemljišču. V letu po zaprtju so vsebino po delih prodali na dražbi.

Kmalu zatem so mediji obširno poročali o tem, da bo konzorcij "Meridian Delta Consortium", ki zastopa irsko podjetje Quintain Estates in ameriško Anschutz Corporation, prevzel stavbo in zemljišče, ki bosta odslej služila zabavi in športu. Del dobička od tovrstne rabe naj bi se sčasoma stekel tudi v državno bla-



Arena O2 – nekdanj imenovana Millennium Dome (Milenijski paviljon), september 2013.
Foto: Jim McGuigan

gajno. Je pa izjemno nejasno, o natančno kakšni kupčiji je bilo govora med English Partnerships in Meridianom.

Leta 2005 je Državni urad za revizijo izdal poročilo o prevzemu Paviljona in okoliškega zemljišča. Poročilo je potrdilo kupčijo med English Partnerships in Meridianom. Precej nejasno je omenilo znesek 215 milijonov funtov, ki je bil videti kot enkratno plačilo za nakup pravice do komercialne rabe Paviljona in pripadajočega zemljišča.

Leta 2013, več let po prvotni raziskavi Izkušnje novega tisočletja, ki sem jo izvedel za Raziskovalni svet za umetnost in humanistične vede, kot se danes imenuje, sem se odločil natančno dognati, kakšna je bila finančna kupčija med vlado in gospodarstvom v tem projektu. Odpravil sem se na nekaj, kar se je izkazalo za resnično kafkovsko vajo iz raziskovanja. Ko sem hotel navezati stik z English Partnerships, sem ugotovil, da so bili leta 2008 vključeni v Agencijo za stanovanja in skupnost. Ko sem stopil v stik z njimi, so mi povedali, da je bila po Zakonu o občinah iz leta 2011 odgovornost za "vsa sredstva, obveznosti in udeležbe znotraj londonskih mestnih občin" 1. aprila 2012 prenesena na Oblast širšega Londona. Zato sem stopil v stik z njihovo službo za odnose z javnostmi, kjer pa me je pričakala izjava, ki je izkazovala popolno nevednost glede celotne zadeve in odgovornosti Oblasti širšega Londona do nje. Omenil sem Zakon o dostopu do informacij javnega značaja, nakar so me napotili na samega londonskega župana, konservativca Borisa Johnsona, od katerega naj bi prejel podatke, ki sem jih iskal o denarnem nadomestilu, ki so ga "davkoplačevalci" prejeli od prodaje Paviljona. Župan se mi, po pri-



Oddamo pisarne, lokacija New Millennium (Novo tisočletje), Greenwich, september 2013.
Foto: Jim McGuigan

čakovanjih, ni oglašil. Se mi je pa sčasoma oglašil glavni projektni direktor in povedal, da "lahko potrdi, da javni sektor še ni prejel prihodka iz naslova dogovora o delitvi dobička" (elektronsko sporočilo z dne 19. septembra 2013). V odgovoru na to sporočilo sem povprašal o prvotnem plačilu, ki naj bi bilo opravljeno deset let pred tem, nanašajoč se na nejasno omembo 215 milijonov iz poročila Državnega urada za revizijo. Iz istega vira sem na svoje vprašanje prejel prisrčen in vendarle dokončen odgovor: "Spoštovani profesor McGuigan, zahvaljujem se vam za vaše vprašanje. Lahko potrdim, da English Partnerships s strani Meridian Delta Ltd ni prejel nobenega začetnega ali vnaprejšnjega vplačila" (elektronsko sporočilo z dne 7. novembra 2013).

To pomeni, da je bila nepremičnina, ki je stala več kot milijardo funtov javnega denarja, dobesedno podarjena komercialnemu konzorciju, ki je od takrat z njo zaslužil veliko denarja.

Zato da bi lahko v Areni O2 gostili dobičkonosen zabavni program in zagotavljali visokorazredne poslovne prostore, sta bila zgradba in zemljišče, ki naj bi predstavljala obljubo modernizirane Britanije pod socialnodemokratsko vlado znotraj kulturne javne sfere, neodgovorno predana korporacijskemu kapitalu. S tem je socialnodemokratska krinka odpadla in brezsravno razkrila hladen obraz neoliberalne hegemonije.

Iz angleščine prevedel Boštjan Kmetec

Alex Drace-Francis

Evropa in njene periferije: od zunaj navznoter¹

V nedavnih zgodovinskih premislekih o evropski identiteti se je v ospredje prebil koncept odnosov med centrom in periferijo. Poleg teorij iz gospodarske in družbene zgodovine (Wallerstein, Braudel) je dobršen del akademikov poudarjal kulturno dinamiko, predvsem v literarnih delih. V zadnjih 30 letih se je tako razvijalo takšno razumevanje, po katerem je *evropskost* zgrajena kot nasprotje *Drugemu*, navadno *Neevropelcu*. Primer tega je klasična postkolonialna teorija (Fanon, Said, Bhabha).

Nedavno pa se je pozornost strokovnjakov usmerila v odnose med centri in periferijami v sami Evropi, predvsem po propadu politične delitve med zahodnim in vzhodnim blokom, pa tudi, ker so se reprezentativne kategorije, kot je npr. "Vzhodna Evropa", ohranile tudi v sedanosti. Nekateri teoretiki so prevzeli domneve postkolonialne teorije in jih - ne nekritično - prilagodili regionalnim situacijam (npr. Maria Todorova glede Balkana). Drugi so poskušali oblikovati komparativno razumevanje odnosov med centrom in periferijo na območju Evrope, primerjajoč npr. Balkan, Iberski polotok, Skandinavijo in keltsko periferijo.

Ključne besede: literarna zgodovina, evropska identiteta; evropske regije, vzhod, zahod, sever, jug

UVOD

Literatura tradicionalno velja za enega izmed ključnih simbolnih elementov evropske kulture in identitete.² Vsaj od renesanse naprej so Evropejci svoja literarna dela poudarjali kot tisto lastnost, ki je Evropo razlikovala od ostalega sveta.³ Delno se je to odražalo v dokaj grobem posploševanju: V Evropi naj bi se pisno izražanje in tisk veliko bolje razvila kot v drugih državah, kar je (vključno z razvojem navigacije in orožja) omogočilo določeno stopnjo nadvlade in moči.

Literatura v obdobju razsvetljenstva ni imela zgolj funkcije "okraska" civilizirani družbi, temveč je bila del institucije kulturnih povezav med različnimi deli celine. Revolucijo na področju tiskane komunikacije, svobode tiska, svobode intelektualnega povezovanja, ki presega meje religije, nacionalnosti, družbenega sloja in spola, in mednarodni razvoj učenih tiskov splošno zaznamujemo z izrazom "literarna republika". Omenjeni pojav povezujemo s tradicijami kozmopolitanstva in liberalizma, ki pomagata presegati geografske in jezikovne meje.⁴ Ljudje so lahko

¹ Ta esej se nanaša na obsežnejši esej z naslovom "Literary history and the divisions of Europe since the Enlightenment", ki bo objavljen v zborniku *Conceptual history of European regions*, ur. D. Mishkova in B. Trencseny (Oxford – New York: Berghahn Books, v pripravi).

² F. Sinopoli, ur. *Il mito della letteratura europea* (Rim, 1999).

³ Glej npr. članke avtorjev: Giovanni Botero, Abraham Ortelius in Samuel Purchas, v *European Identity*, ur. A. Drace-Francis. *A Historical Reader* (Basingstoke, 2013).

⁴ Glej npr. J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (Frankfurt na Majni, 1961); D. Goodman, *The Republic of Letters* (Ithaca, NY, 1994); H. Bots & F. Waquet, *La république des Lettres* (Pariz, 1997).

tako s pomočjo komunikacijskih in predstavitvenih procesov v mreže povezali različne evropske države.

Iz Rige – po današnjih standardih dokaj obrobnegega evropskega mesta - je pred več kot dvesto leti na presenetljivo sodoben način filozof Johann Gottfried Herder trdil, da je Evropa

neke vrste skupnost narodov, v kateri sodelujejo tudi nekateri močno nekultivirani narodi ... Na nobenem drugem kontinentu se niso ljudje tako pomešali kot v Evropi; nikjer se niso selili pod tako prisilo in tako pogosto, in pri tem spreminjali način življenja in svoje običaje.

Na nek način je bila Evropa le "miselna tvorba" in če je obstajalo kaj evropskemu javnemu prostoru podobnega, bi zanj lahko rekli, da so ga sestavljali "splošni principi in mnenja najbolj pronicljivih in razumnih ljudi" Kakor koli

interpretacije starih in novih virov avtoritet, sprotne razprave in opazovanja tega, kar se je dnevno dogajalo, so kolege še bolj zbližale. Tako so resnično tvorili nevidno cerkev, četudi drug za drugega niso niti slišali. To skupnost razsvetljene (ali samorazsvetljene) Evrope bi bilo nemogoče uničiti.⁵

Skoraj dvesto let pred Benedictom Andersonom je Herder napovedal, kako lahko praktični razvoj kritičnega diskurza, ki vrednoti skupno književno dediščino, priključijo v življenje prostorsko oblikovano skupnost, tudi če se njeni člani nikoli ne srečajo.⁶ Med devetnajstim stoletjem je Herdejevo vizijo kontinenta, ki je v nenehnem pretoku in interkomunikaciji, zamenjala splošnejše zasnovana literarnozgodovinska karta, ki je Evropo razdelila na kulturne razdelke. Francoska kritičarka Germaine de Staël je imela ključno vlogo v izoblikovanju poenostavljenega "zemljevida" evropske kulture. V svojih najpomembnejših delih, *De la littérature* (1800) in *De l'Allemagne* (1813), je podala osnovo za razumevanje raznolike evropske književne dediščine in medsebojnih odnosov znotraj nje.

V *De la littérature* je avtoričino zanimanje za kulturo, vezano na geografskost književnosti, dokaj neizrazito in v težavnem postrevolucionarnem ozračju omejeno na odnos modernih institucij do starodobnosti.⁷ V delu *De l'Allemagne*, ki je zavesten programski poskus, da bi nemške avtorje približala francosko govoreči in širši publiki (Nemška zveza je takrat Napoleonu predstavljala vedno večjo nevarnost, zaradi česar je delo pridobilo politično ostrino, in po zaslugi francoskih cenzorjev izšlo kar tri leta kasneje.), pa je de Staël svoj koncept razdelitve evropske

⁵ J.G. Herder, 'Imagined communities' [Sechszehnte Briefe. *Briefe zu Beförderung der Humanität*]. V Drace-Francis ur., *European Identity*, 86-7. Glede epistolarnih mrež in izgradnje evropskega prostora glej M.-C. Hoock-Demarle, *L'Europe des lettres. Réseaux épistolaires et construction de l'espace européen* (Pariz, 2008).

⁶ Cf. B. Anderson, *Zamisljene skupnosti* (London, 1983).

⁷ P. Macherey, 'Culture nationale et culture cosmopolite chez Mme de Staël', v *Transferts. Les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand (XVIII^e-XIX^e siècle)*, ur. M. Espagne & M. Werner (Pariz, 1998), 409-26.

književnosti zasnovala, da bi prepričala francoske kritike, naj, kot se je izrazila, "penser à l'euroépénne".

"Prvotne evropske narode" je glede na njihov razvoj razdelila na "tri večje samostojne rase": latinsko, germansko in slovansko. Nadalje je vsem omenjenim skupinam v skladu z (dokaj spornim) zgodovinskim kriterijem določila literarno kulturo. Tako je npr. menila, da

*so bila ljudstva z intelektualno kulturo latinskega izvora civilizirana dlje časa kot ostali narodi; pri urejanju svetovnih zadev so podedovala mnogo preudarne spretnosti, sicer značilne za Rimljane. Njihove družbene institucije, ki so izvirale iz poganskega prepričanja, so bile ustanovljene pred krščanstvom; in ko so jih severna ljudstva napadla, so le-ta v mnogih pogledih prevzela običaje zavzetih dežel.*⁸

Po drugi strani je germanskim ljudstvom

*skoraj vedno uspelo, da so se uprla rimskemu podjarmljenju; civilizirani so bili kasneje in to samo v obliki pokristjanjevanja; obliko barbarstva so tako neposredno zamenjali s krščansko družbo; obdobje viteštva, duh srednjega veka spadata med njihove najbolj žive spomine [...] Njihovi domišljiji vladajo srednjeveški stolpi, čaravniki in obujeni mrtveci; osnovna privlačnost njihove poezije pa izvira iz skrivnosti sanjske in zasebne narave.*⁹

Čeprav je potovala po Rusiji in zahodni Evropi, je slovanski literaturi - ki so jo takrat šele začeli raziskovati, in to povečini zgolj poljsko in rusko leposlovje - določila podrejeni položaj, ker se

proces civilizacije Slovanov, ki se je izvršil v bližnji preteklosti in ki je potekal hitreje kot civiliziranje ostalih narodov, sedaj bolj kot v izvornosti odraža v posnemanju: vsi njihovi evropski elementi so francoski.

Medtem pa je o azijski civilizaciji odklonilno zapisala, da "trenutno ni dovolj razvita, zato njeni literati ne morejo predstaviti svojega pravega, naravnega značaja".¹⁰

Vpliv njenih del je bil v 19. stoletju tako izrazit, da je omenjeni tridelni model literarne Evrope prevladoval v večini razprav v francoščini in drugih jezikih. Temeljil je na kulturnozgodovinski interpretaciji jezikovne delitve v času, ko so filologi - z osnovno delitvijo jezikov v germansko, latinsko in slovansko skupino - razvijali koncept indoevropskih jezikov (in obenem upoštevali pojav grščine, al-

⁸ G. de Staël, *De l'Allemagne* [1810], v Drace-Francis, ur. *European Identity*, 95-97.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Prav tam.

banščine in keltskih ter baltskih jezikov na obrobju).¹¹ Njen model tako sovпада s vsesplošnim trendom izničevanja oz. minimaliziranja vplivov, ki so prihajali od zunaj. Tako sta bila npr. v tem obdobju postopno izločena prispevek egipčanske kulture h grški in arabske k srednjeveški junaški poeziji v ljudskih jezikih, nadomestila pa ju je prej omenjena shema. Z notranjo delitvijo, t.j. z razvrščanjem literature, je Evropa nadzirala svoje zunanje meje kulture.¹²

Na področju primerjalne književnosti je ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja večina raziskovalcev do neke mere sledila konceptu "tokov" in "medsebojnih odnosov" med literaturami različnih narodov v razširjeni paradigmi. Z njo so se želeli navezati na znanstvene oz. kvaziznanstvene Darwinove in Heglove modele, pri čemer pa so izpostavili pomembnost "duha" kot zgodovinskega pogona in hkrati izvira kulturne vrednosti ter "evolucijski" značaj podjetnosti. Na Danskem je tako v obliki zvezkov izšlo vplivno delo Georga Brandesa (1842–1927) *Main currents in nineteenth-century literature*, ki so ga prevedli v nemški, francoski in angleški jezik (delo v večini obravnava nemško, francosko in angleško literaturo).¹³ V Franciji je Fernand Brunetièr (1849–1906) do neke mere želel preusmeriti literarno zgodovino od "velikih mož" in od splošne zgodovine kulture k bolj specifičnemu razvoju literarnih smeri in žanrov: njegovo delo *Razvoj žanrov v zgodovini literature* se je navezovalo na Darwinove modele, literarne žanre pa obravnavalo skoraj kot biološke vrste v razvoju.

Leta 1900 je Brunetièr društvu Association of Comparative Literature v svojem uvodnem predavanju predstavil svoj pogled na koncept "evropske književnosti". Brunetièr je literature posameznih narodov obravnaval kot produkt zgodnje vseevropske literature, ki se je razdelila v posamezne "vrste"; in naloga literarnega zgodovinarja je bila po njegovem mnenju ta, da "ve, kaj se je zgodilo s strogo evropsko literaturo, ko se je spreminjala v špansko ali, recimo, francosko". Kakor koli, po njegovem mnenju "evropskosti" naroda ne določa le naključje, po katerem se je izoblikoval *znotraj* geografsko določenih meja celine. Dela, nastala v obrobni območjih, npr. v baskovskih deželah, Norveški ali Rusiji, so veljala za evropska le, če so "evropski duh obogatila z elementom, ki je do takrat veljal za "narodnega" oz. "etničnega".¹⁴ Če odmislimo tavitološko (ali ponavljajočo se) osnovo te definicije evropskosti,¹⁵ v ospredje ponovno pride dejstvo, da je pojem zasnovan na ali esencialnem ali razvojnem vidiku in je bolj produkt evo-

¹¹ O razvoju koncepta 'indoevropskih' jezikov (v nemški vedi imenovanih indogermanski) glej posebej M. Olander, *Les langues du paradis* (Pariz, 1989).

¹² O 'egipčanskih' in 'arabskih' teorijah glej M. Bernal, *Black Athena* (New Brunswick, NJ, 1986); R. Dainotto, 'The discreet charm of the Arabist theory', *European history quarterly* 36:1 (2006), 7–29; idem, 'Of the Arab origin of modern Europe', *Comparative literature* 58:4 (2006), 271–92.

¹³ G. Brandes, *Main currents in nineteenth century literature*. London, 1901–1905 (v izvirniku v danščini, 1872–90).

¹⁴ F. Brunetièr, 'Evropska literatura', *Revija dveh svetov* 161 (1900), 326–55. Angleška verzija v H.-J. Schulz & P. H. Rhein, ur., *Comparative literature: the early years. An anthology of essays* (Chapel Hill, NC 1973) 167.

¹⁵ Glej R. Dainotto, 'World literature and European literature', v *The Routledge companion to world literature*, ur. T. d'Haen et al. (Abingdon, 2012), 425–34.

lucijskega toka oz. procesa kot pa produkt (ali predstavnik) prostorskih razlik. Koncept evropskega jezika, kot so ga zasnovali Brunetiére in ostali, še danes vpliva na priljubljene obravnave jezika kot organskega pojava, ki se kot deblo drevesa iz osnovne veje razcepi v več različnih "obrobnih" pojavnih oblik. Primer tega je zelo priljubljena spletna shema oz. spletni "mem" Minne Sundberg, s katerim želi avtorica predstaviti razdelitev evropskih jezikov.

KRITIKA EVROCENTRIZMA IN NACIONALIZMA

V sodobnih razpravah na temo dediščine svetovne literature je evrocentrizem iz tradicije 19. stoletja postal pogost predmet kritike.¹⁶ V Združenih državah sta se npr. književnost in kulturno zgodovinopisje dokaj odločno usmerila stran od Evrope, pomembnost evropske dediščine za literarne študije pa so uradna telesa tam zavračala vse od sedemdesetih let naprej.¹⁷ To je delno posledica razvoja postkolonialne kritike, ki je Evropejcem očitala prisvojitve koncepta književnosti in književne vrednosti – po mnenju Chinua Achebe gre v tem primeru za 'sebično ozkoglednost Evrope'.¹⁸ Eno izmed ključnih del, nastalih iz kritike evrocentrizma, predstavlja E. W. Saidov *Orientalizem* (1978) z morda kontroverzno, a skoraj zagotovo najvplivnejšo teorijo o odnosih med literaturo in geografijo, ki izpostavlja (kot pravi podnaslov) "zahodnjaške poglede na Orient". Zanimivo je, da je Said za svojo lastno intelektualno dediščino pravil, da izvira iz različnih tradicij, ki so se razvile do takrat – od avtorjev, kot so Césaire, Foucault, Gramsci in ostalih kritikov kolonializma ter evrocentrizma, pa vse do Auerbacha in drugih zagovornikov koncepta "evropskega humanizma". Said je svojo kritiko "Zahoda" uspešno omejil na anglofrancosko tradicijo s tem, ko je zanemaril študije nemškega in ruskega odnosa do Orienta in drugih evropskih pogledov na Orient.

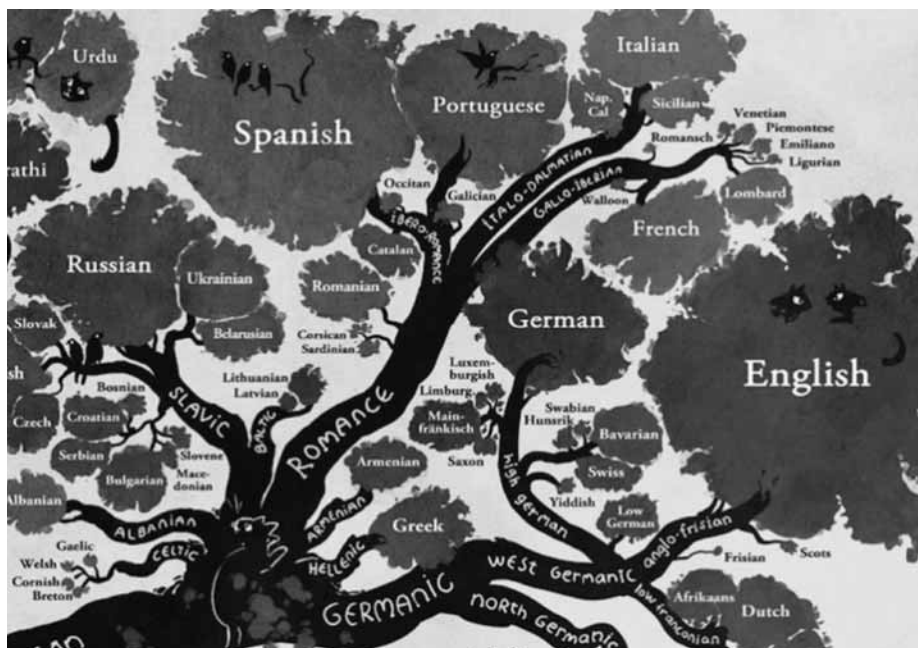
Tu ne bomo obujali zelo obsežnih debat, ki jih je sprožilo omenjeno delo.¹⁹ Pomembnejša je nejasna dediščina, ki jo je Saidovo delo morebiti ponujalo teorijam evropske literature in kulturnih centrov ter periferij. Po drugi strani pa njegova kritika, ki je osvetlila makrogeografske dimenzije literarne produkcije in reprezentacije, očitno predstavlja enega izmed najpomembnejših prispevkov k 'prostorskosti' našega dojetanja literarne zgodovine. Obenem pa je s tem, ko je svoj argument omejil zgolj na mejo, ki deli "Evropo" in "Orient", v evropski kulturi zanemaril možnost pojava razdelkov, tudi regijskih. Med mnoge dosežke Saidovega koncepta orientalizma spada tudi reesencializacija (in do neke mere marginalizacija) razprave

¹⁶ Glej npr. C. Bernheimer, ur. *Comparative literature in the age of multiculturalism* (Chicago, 1995); C. Prendergast, ur. *Debating world literature* (London, 2004).

¹⁷ Glej predvsem Bernheimer, prav tam.

¹⁸ A. Césaire, *Discours sur le colonialisme* (Paris, 1950); F. Fanon, *Les damnés de la terre* (Paris, 1961); C. Achebe, 'Colonialist criticism', v *Hopes and impediments. Selected essays* (New York 1988).

¹⁹ Glej A. L. Macfie, ur. *Orientalism. A Reader* (Edinburgh, 2000); W.V. Spanos, *The legacy of Edward W. Said* (Urbana, IL, 2009); E. Apter, 'Terrestrial humanism. Edward W. Said and the politics of world literature', v *A companion to comparative literature*, ur. A. Behdad (Chichester, UK – Malden, MA, 2011), 439–53.



Slika 1: Minna Sudberg, 'Old World language families' (detajl), v Stay still, Stay Silent (www.sssscmic.com, 2014)

o evropskih regijah ter notranjih delitvah.²⁰ Said in njegovi somišljeniki pa so v veliki meri spregledali dejstvo, da samo poimenovanje takega evrocentričnega vesplošnega diskurza kot "evropskega" nudi le delen prikaz širše evropske literarne zgodovine. Če se ne osredotočimo le na literarno zgodovino Francije, Britanije in Nemčije, temveč, recimo, Španije, Rusije in Balkana, ugotovimo, da so odzivi na ta model pogosto nejasni in včasih nasprotujoči.

Poleg drugih dosežkov je orientalska paradigma v Evropi uspešno spodbudila raziskave zemljepisnih imaginarijev, pri čemer so literarni zgodovinarji ugotovili, da je kulturni nastanek Balkana, keltskih območij ali severne Evrope potekal v delno, če ne celo v popolnoma enakih smereh.²¹ To je bilo spet v večini primerov prikazano kot produkt odnosa literarnega centra do periferij, torej s "podobo drugega" in ne s pomočjo skupnih strukturnih značilnosti regij v nacionalnih literaturah. Nasploh je bilo raziskovanje omenjenih pojavov omejeno na raziskovanje motivov oz. *Stoffgeschichte*.²²

²⁰ Razprava o tem v: W. Bracewell & A. Drace-Francis, 'South-eastern Europe. History, concepts, boundaries', *Balkanologie* 3:2 (1999), 48–66.

²¹ E.g. T. Brown, ur. *Celticism* (Amsterdam, 1996); Ø. Sørensen & B. Stråth, ur. *The cultural construction of Norden* (Oslo 1997); M. Todorova, *Imagining the Balkans* (New York, 1997); V. Goldsworthy, *Inventing Ruritania* (New Haven – London, 1998). Vsa omenjena dela poskušajo Saidovo izvirno teorijo na različne načine modificirati oz. se vanjo vključiti, zato ne gre zgolj za posnemanje.

²² E.g. M. Muthu, *Balkanismul literar românesc*. 3 zvezki. (Cluj-Napoca, 2002).

Po drugi strani pa so se znotraj same Evrope, pomembno razvile komparativne raziskave, ki so dajale prednost razlikovalnim pristopom k literarni zgodovini. Enega najpomembnejših najverjetneje predstavlja razvoj kritičnega odnosa do nacionalnega značaja v dekonstruktivnem proučevanju stereotipov v književnih delih. "Imagologija", veja primerjalne književnosti, ki je imela pomembnega predstavnika že v obdobju med vojnama, je na Univerzi v Aachnu v sedemdesetih letih dosegla institucionalno prepoznavnost.²³ V Amsterdamu je bila leta 1922 predstavljena serija knjig, posvečenih "imagološkim razpravam", leta 2007 pa sta Joep Leerssen in Manfred Beller izdala obsežen referenčni priročnik, ki teoretizira in kodificira imagološko metodo. Priročnik vsebuje dele, namenjene reprezentaciji in zgodovini stereotipov, ki zadevajo večino evropskih narodov in nekaterih regij.²⁴ V navodilih sta avtorja metodologijo ločila od vsakršnega sociološkega pristopa h konceptualni zgodovini *pravih* regij: kot sta poudarila, je bila njuna naloga, da zagotovita zgodovino imaginarijev, in ne, da oblikujeta osnovo kakršne koli konceptualizacije evropskih geografskih razdelkov v nacionalni ali regijski smeri.

Drugi raziskovalci so pri obravnavi problema regionalnih in strukturnih neenakosti v proizvodnji in konzumaciji literature ubrali pristop, ki je bil bolj sociološki. Franco Moretti je, da bi osvetlil probleme neenakovredne kanonske izoblikovanosti v različnih delih celine, v delu *Atlas of the European novel* (Atlas evropskega romana) predstavil podatke o prevajanosti in razširjenosti romana v Evropi v 19. stoletju.²⁵ Istočasno je Pascale Casanova z namenom, da bi izdelala popis odnosov med centri in periferijami v svetovni literaturi, povezala vpogleda iz postkolonialnih modelov, npr iz orientalizma, z Bourdieujevo sociologijo umetnosti. Njeno osrednje delo, *Literarna republika*, ima pomembno vlogo pri raziskovanju zgodovinske sociologije in geografije književnosti, predvsem neenakovrednih odnosov med periferijo in centrom. Kakor koli, poleg tega, da sta Moretti in Casanova na meji med sociologijo in književno zgodovino kot tako, njuni pristopi, kljub temu da kritizirajo dominantno paradigmo odnosov med centri in periferijami, težijo k utrjevanju le-te.²⁶

LITERARNA ZGODOVINA KNJIŽEVNOSTI EVROPSKIH REGIJ: NOVA PARADIGMA?

Rekonceptualizacije evropskih regij v literarni zgodovini tako v največji meri niso opravile oriantalistična, imagološka ali sociološka paradigma, temveč dru-

²³ H. Dyserinck, 'Komparatistische Imagologie', in *Europa und das nationale Selbstverständnis*, ur. H. Dyserinck & K.U. Syndram (Bonn, 1988), 13–37.

²⁴ M. Beller & J. Leerssen, ur. *Imagology* (Amsterdam, 2007), posebno Leersonov zgodovinske in metodološki esej 'Imagology. History and method', 17–32.

²⁵ F. Moretti, *Atlante del romanzo europeo, 1800-1900* (Turin, 1997) [angleški prevod: *Atlas of the European novel, 1800-1900*. London, 1998]. Ob približno istem času je tudi Bradbury izdal *Atlas of Literature* (London – New York, 1996), ki pa ne kaže sistematičnega pristopa k zemljepisnim regijam.

²⁶ Glej F. Orsini, 'India in the mirror of world fiction', *New left review* 13 (2002), 75–88; in Prendergrast, ur., *prav tam*.

gačen intelektualistični projekt – "Primerjalna zgodovina literatur v evropskih jezikih". V okviru projekta, ki ga vse od ustanovitve v Antwerpnu leta 1967 podpira mnogo evropskih narodnih akademij, je od leta 1973 izšlo petindvajset zvezkov primerjalne evropske literarne zgodovine.²⁷ V večini del je poudarek na posameznih žanrih (npr. romantični drami, poeziji ali prozi), gibanjih (ekspresionizmu, simbolizmu) ali obdobjih (renesansi, razsvetljenstvu, modernizmu). V nekaterih zvezkih pa strukturni princip in predmet interpretacije temeljita na regijah. Delo *History of literature in the Caribbean* in zvezka s skupnim naslovom *European-language writing in Sub-Saharan Africa* pripadajo diskurzu na temo zunanjih meja Evrope, saj obravnavajo književnost, ki je, kljub temu da izvira iz območij izven Evrope, izšla v evropskih jezikih. Šele pred kratkim so v okviru periodizacije izšla dela na temo srednje velikih evropskih regij. Mednje spadajo štiri zvezki z naslovom *The History of the literary cultures of east-central Europe*, ki sta jih uredila Marcel Cornis-Pope in John Neubauer, in dva zvezka na temo *The Comparative history of literatures in the Iberian Peninsula*, katerih uredniki so Fernando Cabo Aseguinolaza, Anxo Abuín Gonzalez in César Domínguez.²⁸ Pomembno je, da se ta smer regionalizacije, ki v mnogih pogledih predstavlja pomemben korak k ponovni presoji regionalnih dimenzij literarne zgodovine, začne s "perifernimi" regijami in ne predlaga "regionalizacije" centra. Avtorji tako zagotovijo spodbujajoče, ne pa razlikovalne konceptualizacije posameznih regij, obenem pa ostajajo občutljivi do lokalnega konteksta.

SKLEP

S hitrim pregledom omenjenih trendov in teženj na področju konceptualizacije zgodovine evropskih literatur lahko ugotovimo, da se je vprašanje odnosov med centrom in periferijami sprva pojavilo v kritični teoriji kulture kot problem, vezan na odnose med Evropo in preostalim svetom. Notranjo dinamiko evropske književne komunikacije so obravnavali kot *mrežo* (Herder) ali kot *drevo* z različnimi jezikovnimi in kulturnimi *vejami* (De Staël).

Poudarek na razlikah med evropsko kulturo in "kolonialnimi kulturami" se je ohranil še dolgo po koncu dekolonializacije in po ustanovitvi projekta Evrope. Ta pogled, ki je zdaj deležen kritik glede evropskosti, je še naprej utrjeval nakazano delitev med Evropo in ostalim svetom ter idejo o Evropi kot kulturni celoti.

Šele v obdobju po padcu komunizma se je vprašanje odnosov med centri in periferijami *znotraj* Evrope začeli dojemati bolj resno. K temu je pripomogel pristop, ki književnosti ni obravnaval le kot estetski pojav, temveč tudi kot družbeni, kulturni in zgodovinski fenomen, ki ima lahko tudi politične posledice. V obdobju po letu 1990 pa smo priča številnim analizam diskurzov na temo evropske periferije z vidika centra, in hkrati številnim projektom, ki se posvečajo raziskovanju odnosa,

²⁷ Celoten seznam dostopen na: <http://www.ua.ac.be/main.aspx?c=CHLEL&n=64469>.

²⁸ Cornis-Pope in Neubauer, ur. 2006-2010; Cabo Aseguinolaza *et al.*, ur. 2010.

ki ga ima periferija do centra.²⁹ A kritične pristope še vedno omejujejo stare paradigme o tem, kaj spada v center in kaj v periferijo.³⁰ Dejstvo, da npr. "Vzhodna Evropa" še vedno obstaja kot kategorija, čeprav ni bilo ustrezne "regionalizacije" oz. "provincializacije" – če si izposodimo Dipesh-Chakrabartyjev termin, ki se nanaša na Evropo kot celoto³¹ – kaže, da nas v Evropi na poti k preoblikovanju kompleksne prostorske dinamike literarnega ustvarjanja in recepcije čaka še mnogo izzivov.

Iz angleščine prevedla Barbara Bosina

²⁹ V delih sem v obliki potopisa izpostavil vzhodnoevropske poglede na Evropo. Glej npr. W. Bracewell & A. Drace-Francis (ur.) *Under Eastern Eyes. A comparative introduction to east European travel writing* (Budapest – New York, 2008) ter W. Bracewell in A. Drace-Francis (ur.) *Balkan Departures. Travel writing from southeastern Europe* (Oxford – New York, 2009).

³⁰ Todorova, *Imagining the Balkans*, govori o 'označenih' in 'neoznačenih' kategorijah raziskovanja.

³¹ D. Chakrabarty, *Provincializing Europe. Postcolonial thought and historical difference* (Princeton, 2000)

Marko Juvan

Narod med epom in romanom: Prešernov Krst pri Savici kot kompromisni "svetovni tekst"

Devetnajsto stoletje opredeljuje prelom med klasičnim in modernim pisanjem: medtem ko periferne evropske literature skušajo nacionalno identiteto utemeljiti na epu kot privilegirani formi klasičnega pisanja, pa jo centralne in etabrirane literature demonstrirajo z romanom kot popularno formo modernega pisanja. V slovenski kulturi se je Prešernov *Krst pri Savici* (1836), ki tematizira izsiljeni kompromis epskega junaka in njegovo odpoved "narodni ideji", paradokso kanoniziral kot "sveto" besedilo, ki definira "slovenstvo" in poraja reinterpretacije. Prvi slovenski roman, Jurčičev *Deseti brat* (1866), pa je v skladu z Morettijevo formulo deloval kot estetsko manjvreden kompromis med tujo žanrsko formo, uvoženo iz centra, in lokalno slovensko snovjo ter perspektivo. Periferni narod se je v 19. stoletju zato vzpostavljaj na "svetem tekstu" kompromisnega, a singularnega epa, manj pa na množičnem tiskanju kompromisnih romanov.

Ključne besede: ep, roman, center in periferja, klasično in moderno pisanje, France Prešeren

Izhodišče tega članka sta dva koncepta Morettijeve teorije: pojem modernega epa kot "svetega/svetovnega teksta" kulturne tradicije (*Modern Epic*) in pojem "kompromisa" kot forme in vsebine medliterarnega stika med centrom in periferijo ("Conjectures" 58–60; "More Conjectures" 78–79). Moderni ep, kakor ga razume Moretti, je pomemben akter preloma med enotnim, razredno homogenim "klasičnim pisanjem" in pluralnim, medrazredno konfliktnim "modernim pisanjem", ki ga v francoski literaturi meščanskega devetnajstega stoletja v luči razvoja institucije Literature razbira že Barthes (*Writing* 17, 58–60). Potem ko se je Literatura komaj dobro vzpostavila v okviru klasičnega pisanja, je na prelomu v moderno pisanje že začela razpadati, in to pod vplivom buržoaznega ideologema pluralizma in svobodne izbire. Brez skupnega sociokulturnega okvira so stili sredi devetnajstega stoletja postali enakovredni, primerljivi in zamenljivi, kar je ustvarjalce vodilo v frustrirajoče ukvarjanje s problematičnostjo jezika kot literarnega medija (*Writing* 60–61).

Barthes pojmuje pisanje – v nasprotju z naravno individualnostjo osebnega stila in spontano danostjo jezikovnega sistema – kot družbeni okvir diskurza, ki ga pisec zavestno in svobodno izbere. Pisanje je torej modaliteta za "razmerje med ustvarjanjem in družbo", "moralnost forme, izbira družbenega področja, ki si ga pisatelj izbere za umestitev Narave svojega jezika" (*Writing* 14–15). Prehod od klasičnega v moderno pisanje je viden tudi v korelaciji med žanrskim siste-

mom in političnimi procesi graditve naroda v predmeščanskih in meščanskih družbah. Medtem ko (pol)periferne evropske literature, med njimi nemška, skušajo nacionalno identiteto vzpostaviti z epom kot privilegirano formo klasičnega pisanja, jo centralne in etablirane literature, kakršna je angleška, demonstrirajo z romanom kot popularno formo modernega pisanja, distribuirano prek tiskanih medijev meščanske družbe (Moretti, *Modern Epic* 50; Anderson 24–25).

Roman, po Andersonu in Morettiju ključen ideološki dejavnik v zamišljanju naroda, je v primerjavi z epom, ki je funkcioniral kot eksplicitno narodotvoren žanr, svojo vlogo odigral bolj tiho in v ozadju, prek trajnega učinkovanja na širše kroge bralstva. Na imaginarne skupnostne vezi med individui, potopljenimi v svojo zasebnost, je roman deloval z dogajalnimi prostori, ki so markirali življenjski prostor naroda (cf. Moretti, *Atlas*), z jezikom, ki je skušal mimetično ponotranjiti realnost sodobne heteroglosije, in z verjetnimi pripovedmi o junakih, s katerimi so se bralci lahko identificirali in se prepoznavali kot njihovi sonarodnjaki. Kot razlaga Moretti, je roman prozaično regularnost vsakdanjika "resnega stoletja" predstavljal buržoaznemu občinstvu s pridušeno retoriko učinkov realnega (Moretti, "Serious").

Podtalno ideološko delovanje romana, ki je predstavo o družbi – utemeljeni v skupnem jeziku, tradicijah, navadah in prostoru – prav s svojo "prozaiko" (Morrison & Emerson) naredil za nekaj naravnega, vsakdanjega, realnega, je moderna alternativa tradicionalno aristokratski in *poetični* monumentalnosti epa. Hegel, metafizik nemškega kulturnega nacionalizma, tako v *Predavanjih iz estetike* med umetnostmi, ki simbolno združujejo in predstavljajo narode (npr. monumentalno arhitekturo, kiparstvom, domoljubno glasbo in historičnim slikarstvom), obširno obravnava ravno epsko poezijo (*Aesthetics* 1044–1063, *passim*) ter izrecno omenja "narodni ep" [ein nationales Epos] (1057). Hegel v "pravi epiki" vidi sveto knjigo naroda, njegov temelj in izraz njegove zgodovine, duha in kulture: "[...] vsebina in forma pravega epa je celoviti pogled na svet in objektivna manifestacija narodnega duha, ki se predstavlja v samo-objektivizirani obliki kot stvarno dogajanje". (1044) Glede na monumentalno, heroično in poetično formo epa, ki enciklopedično zajema totaliteto posameznega naroda (njegova verovanja, nravi, navade, prostor), nadzgodovinsko občost in vsakokratno zgodovinsko konkretnost narodne biti pa partikularizira prek pripovedi o vojnah in paradigmatskih posameznikih (herojih), je za Hegla roman zgolj moderna, degradirana oblika predstavljanja takšne totalitete. Hegel kot filozof iz vzpenjajoče se literarne polperiferije torej razglša roman za "moderno meščansko epopejo" [moderne *bürgerliche* Epopöe], ki sicer še poseduje "široko ozadje totalnega sveta" [der breite Hintergrund einer totalen Welt], manjka pa mu "*izvorno* poetični položaj sveta" [der *ursprünglich* poetische Weltzustand], ker predpostavlja "svet, ki je že urejen *prozaično*" [setzt eine bereits zur *Prosa* geordnete Wirklichkeit voraus] (Hegel, *Aesthetics* 1092). Če na Heglovo formulacijo o romanu kot "meščanski epopeji" pogledamo iz perspektive Barthesove koncepcije pisanja, postane razvidna spre-

membra modalitete umeščanja literarne forme na relaciji med produkcijo in konsumpcijo: pisatelj romana z vpisom v moderno pisanje umešča svoj jezik v heteroglosijo postfevdalne meščanske družbe, njene odčarane racionalnosti, resnobe in privatnih rutin.

Če je bil v ep tako zagledan Hegel, toliko manj preseneča epska vnema v mnogih drugih (pol)periferijah, zlasti v srednji in jugovzhodni Evropi. Tam so si narodna gibanja prizadevala za večjo kulturno in politično avtonomijo v okviru imperialnih monarhij, zato so v skladu z dialektiko gospodarja in hlapca (Hegel, *Phenomenology* 111–119) izkazovala potrebo, da si – v pogojih odvisnosti od gospodujočega Drugega – narodno samozavedanje izoblikujejo prek monumentalne naracije naroda. Takšno heroično historično pripoved so si narodna gibanja zamišljala kot imaginarno protiutež realni politični moči gospodarja. Epomanija je v ozračju evropskega kulturnega nacionalizma izbruhnila proti koncu osemnajstega stoletja in se niti v naslednjem stoletju ni podela. Kot sem podrobneje razložil drugje, je bila v dobi romantike antična in srednjeveška epika – umetna in folklorna – predmet historično-filoloških raziskav in vzor za množico imitacij in mistifikacij, kritiki in esteti pa so v epu videli pristen izraz, potrditev in obenem izvorni temelj "narodnega duha" (Juvan, "Uvod"). Obsežne historične retrospektive iz Heglove estetike simptomatično kažejo, da se je moderna nacionalistična koncepcija epa po uporabnih zgledih ozirala daleč nazaj v preteklost, ko so obstajale drugačne ideološke oblike kolektivnih pripadnosti (rodovno-plemenske, državne, dinastične ali krajevne). Ep se je v resnici že v starem veku razvil iz potrebe po kanonični utrditvi kolektivne vezi prek mitološko-zgodovinske pripovedi. "Nacionalni ep" devetnajstega stoletja se je sicer zgledoval pri staroveških in zgodnje novoveških predhodnikih (Homerjevi *Iliadi*, Vergilijevi *Eneidi*, Camôesevih *Luzitancih*, Ronsardovi *Franciadi* itn.), toda ideološko in poetološko strukturo so mu določali historizem, nacionalizem in prelomi med klasičnim in modernim pisanjem. Nacionalni ep, dedič aristokratske kulture, je s pripovedjo o narodni zgodovini razlagal sodobno stanje zamišljene skupnosti, ki jo naslavlja, in legitimiziral aspiracije nacionalističnega meščanstva in inteligence. Tako so poleg izdaj in priredb srednjeveških pripovednih ciklov in junaških epov nastajali mnogi izvorni zgodovinski epi, dramske pesnitve in verzne povesti, ki so tematizirali prelomne bitke, religiozne, rasne in etnične konflikte, na primer Schulzejeva *Cecilija* s temo zmage kristjanov nad poganskimi Danci, ep *Svatopluk* Jana Hollyja, *Milošijada* Jovana Popovića, Mickiewiczev *Konrad Wallenrod* in *Praznik mrtvih*, Njegošev *Gorski venec*, Puškinova *Poltava*, *Zadnji sin svobode* Lermontova, pa tudi Prešernov *Krst pri Savici* (Juvan, "Uvod" xxix–xxx).

Lukács je v *Teoriji romana* med epom in romanom vzpostavil niz dihotomij (totaliteta vs. fragment, transcendenca vs. imanenca, zaprta vs. procesna forma, homogenost vs. heterogenost), podobno je roman kot antitezo epa opredelil tudi Bahtin (dovršeni vs. razvijajoči se žanr, visoka in kanonizirana vs. nizka in nekanonizirana literatura, monologizem vs. dialogizem, absolutna preteklost vs. ne-

dokončana sedanost, poetski jezik vs. heteroglosija). Lukácseve in Bahtinove opozicije skupaj z mnogimi preostalimi razlikovanji med žanroma (verz vs. proza, kolektivno vs. individualno, ustno vs. pisno, javno vs. zasebno) marsikaj dolgujejo Heglu. Fusillo ugotavlja, da je na podlagi takšnih razlik ep razumljen kot "spontani in jutranji žanr", roman pa "prevladujoč drugotni žanr" (34). Toda ne glede na opisano binarnost Moretti zatrjuje, da sta imeli obe zvrsti v ideološkem procesu graditve naroda ekvivalentno diskurzivno vlogo: centripetalno sta organizirali narodni prostor (*Modern Epic* 56).

Moretti kot prvi vzorčni moderni ep obravnava Goethejevega *Fausta*. Ta dramska pesnitev je klasičnemu epu podobna že po svojem obsegu in poetični težnji, da bi v verzni obliki utemeljila obstoj in smisel skupnosti, v kateri je nastala. Podobno kot klasični ep si prizadeva alegorično zajeti totaliteto obstoja sveta, ne nazadnje pa v kanonu zaseda položaj, enakovreden klasičnemu epu. Tudi moderni ep ima namreč status svetega teksta dane kulture, zato ga – ob asistenci šolskega aparata – kar naprej na novo izdajajo, interpretirajo, predelujejo in se nanj sklicujejo (Moretti, *Modern Epic* 1–88). Moderni ep je po Morettiju poskus meščanske dobe, da bi si enakovrednost temeljem zahodne civilizacije (klasični antiki in fevdalnemu krščanstvu) dokazala z izvirno in prestižno adaptacijo zavezujoče dediščine veličastne epske forme (36). Moderni epi so v primerjavi z množičnostjo romanov izjemni, za povprečne bralce celo neberljivi, a funkcionirajo kot mojstrovine (6, 38–39). *Fausta* kozmopolita Goetheja – znaneга nasprotnika mlajših romantičnih nacionalistov – Moretti interpretira kot "svetovni tekst", ker da se ne udinja graditvi nacionalne identitete, pač pa alegorizira dominantnost Zahoda v svetovnem sistemu. V nasprotju z romanom, ki heterogenost sodobne družbe reprezentira s ponotranjenjem njene heteroglosije, Goethejev moderni ep heterogenost globalnega prostora prikazuje kot sočasje zgodovinskih obdobj (41–59). V nadaljevanju bom skušal pokazati, da je moderni ep na prelomu med klasičnim in modernim pisanjem poleg monumentalne forme kozmopolitske in alegorične enciklopedičnosti, ki se kaže v *Faustu*, razvil še mnoge druge različice, tudi mnogo krajše in izraziteje vprežene v procese graditve naroda. Kakor si je Moretti dovolil posploševati "bistvo" modernega epa iz peščice kanoniziranih tekstov Zahoda, tako si bom sam drznil nakazati široko polje variant moderne epike kot hibrida klasičnega epa in modernega romana z analizo ključnega teksta ene izmed polperifernih literatur.

Krst pri Savici (1836), verzna povest Franceta Prešerna, je bila natisnjena trideset let pred prvim slovenskim romanom, *Desetim bratom* Josipa Jurčiča. Pesnik Prešeren v tercinah in stancah ter v zgodovinskem žanru prikazuje poraz epskega junaka, ki uničeno protonacionalno skupnost karantanskih Slovanov zamenja za nadnarodno skupnost zmagujočega krščanstva, pisatelj in novinar Jurčič pa v proznem prikazu svoje sodobnosti upodobi vzpon neizjemnega posameznika, ki se mu uspe integrirati v vladajoči razred protomeščanske družbe na Slovenskem. Tako poetični sestop epskega junaka v univerzalnost krščanstva kakor

prozaični vzpon modernega posameznika v univerzalnost kapitalizma, lokalizirano na slovenskem obrobju, poteka po trajektoriji ljubezenske romance, ki se v prvem primeru konča z odpovedjo in ločitvijo, v drugem pa z institucijo zakonske zveze.

Krst pri Savici, prva natisnjena daljša epska verzifikacija v slovenščini, do žanra nacionalnega epa vzpostavlja razmerje, pogojeno s precepom med klasičnim in modernim pisanjem. Prešeren svojo pesniško fikcijo referencialno sidra v virih kranjskega (Carniolian) zgodovinopisja baročne in razsvetljenske dobe (na Valvasorjevo *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, 1689, in Linhartov *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreiches*, 1789–91) in pripovedno interpretira prelomno svetovnozgodovinsko dogajanje, vredno nacionalnega epa. Gre za univerzalni proces pokristjanjevanja evropskih poganskih ljudstev, ki je v osmem stoletju po pričevanju salzburškega spisa *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (M. Kos, *Conversio*) zajel tudi alpsko slovansko prebivalstvo samostojne kneževine Karantanije. Epska tema Prešernove pesnitve je upor poganskih Karantancev zoper prinašalce nove krščanske civilizacije – misijonarje salzburške in oglejske škofije ter vojaško silo bavarskega plemstva in spreobrnjenih Slovanov – in njihov dokončni poraz, po katerem so Alpski Slovani izgubili kulturno, versko in državno avtonomijo. *Krst pri Savici* je, paradokсно, naracija o izvoru katastrofičnega hiata, v katerem so Slovenci kot kolektivni subjekt z zgodovinskega prizorišča izginili, a ravno s tem je tudi fikcijska invencija kontinuitete slovenske etnije, njenega jezika, kulture in prostora kot podlag za nacionalno zgodovino po okusu devetnajstega stoletja. To pa je funkcija, ki se ujema z nalogami "nacionalnega epa" od Vergilijeve *Eneide* prek Camōesevih *Luzitancev* do romantičnih pesnitev Mickiewicza, Puškina in Njegoša. Vlogo nacionalnega epa vsaj na videz izpolnjujejo še nekatere poteze *Krsta pri Savici*, kot so formalno-stilna klasičnost, ajtiološka konstitutivnost zgodovinske zgodbe in predstavljanje osebne usode na ozadju svetovne zgodovine, kakršno sta od *Nationalgedicht* oziroma *Heldengedicht* pričakovala brata Schlegel (Paternu 95–101).

Pesnik Prešeren se je s pomočjo prijatelja Matija Čopa, "možganov slovenske romantike", bibliotekarja, filologa in esteta, zavedal nastajajočega prostora goethejevske svetovne literature, v katerem so se jedru spoštovanih evropskih tradicij – antični, italijanski, španski, angleški in francoski – lahko prvič enakovredno priključile tudi (pol)periferne literature srednje in jugovzhodne Evrope, poleg nemške tudi slovenska (Juvan, "World Literature"). Zato se je s *Krstom pri Savici*, ki ga je posvetil pravkar umrlemu prijatelju Čopu, s poudarjeno refleksijo svojega diskurza vključil v evropski žanrski sistem, ki se je na prehodu iz klasičnega v moderno pisanje pluraliziral, opuščal hierarhije, podedovane iz antike, in omogočal piscem svobodno izbiro form in tem iz vseh krajev in časov. Prešeren je sledil bratoma Schlegel, Schillerju, Germaine de Staël in drugim protagonistom romantične estetike, ki so svojo sodobnost historično-tipološko postavljali nasproti

klasičnosti in njenim antičnim izvorom (Furst 7–10; Rajan 260). Iz klasičnega epskega izročila od antike do renesanse je Prešeren zavestno izbiral forme in teme ter jih prosto prilagajal svojemu romantičnemu sporočilu, ki elegično osebno izpoved povezuje s pripovedjo o poraženem, a zgodovinsko obstojnem slovanskem narodu, napisano pa je v malem knjižnem jeziku province, ki je skušala svojo kulturno avtonomijo vzpostaviti v okviru pretežno nemškega habsburškega imperija.

Krst pri Savici medbesedilno evocira zahodno epiko in topiko. Na Homerja, Vergilija, Danteja in Tassa se nanaša s pomenljivo izbranimi strofičnimi formami (tercinami in stancami), homerskimi primerami, z izposojami epskih motivov (obleganje trdnjave, bodrilni nagovor pred brezupnim bojem z močnejšimi sovražniki, bratomorno klanje, lik religiozno ožarjene device), predvsem pa s tematiko zgodovinskega propada ene civilizacije in nastanka druge (Kos, *Prešeren* 39–52, 112–118, 139–140, 167, 183–209; "Motivi" 143–160). Klasični filolog Marko Marinčič, opirajoč se na predhodno prešernoslovje, prodorno razlaga *Krst pri Savici* kot palimpsest latinske klasike: prek zaveznitva s klasično simbolno močjo latinstva se je pesnik skušal otresti sodobnega imperializma nemške kulture in se vzpostaviti kot slovenski in slovanski kanonični avtor (17–37). Čeprav je Prešeren s *Krstom pri Savici* po Marinčiču programsko ustvarjal slovensko *Eneido*, torej ep, ki pripoveduje utemeljitveni, ajtiološki mit nacije, pa je Vergilijev patriotični vzorec prek lika poraženega Črtomira – kot slovanskega dvojnika "pobožnega" Eneja in svoj duhovni avtoportret – zapeljal v smer "antifrastričnega epa" (47) in rimske (Ovidijeve) elegije, tj. žanra "idejnih obrobij avgustejske klasike" (36), ki namesto državotvorne drže izraža osebne tožbe o izgubi, izgnanstvu in odpovedi (Marinčič 45–88).

Na eni strani torej klasika, a kot romantična dekonstrukcija monumentalnosti, kot hibrid med epskim in lirskim. Toda na drugi strani se Prešeren s podnaslovom ("povest v verzih") in strukturo besedila poudarjeno vključuje v sodobni tok verzificirane epike, ki izvira iz Byronovih "metričnih povesti" in na prehodu iz dobe epike v dobo romana ustvarja sinkretično zvrstno mešanico (Kos, *Prešeren* 190–209; Paternu 95–99, 145–152). Prešernova zgoščena epska zgodba se preliva v elegično lirizacijo, saj uvodni sonet, posvečen Čopu, označuje celotno pesnitev kot "pesem milo" (kar je bil tedaj slovenski izraz za elegijo), zgodbo o ljubezenski odpovedi Črtomirja in Bogomile pa samorefleksivno interpretira kot avtobiografsko alegorijo o resignaciji samega pesnika (Juvan, *Imaginarij* 103–110). Epski fragment Uvoda, izpisan v zgolj šestindvajsetih dantejevskih tercinah, se v Krstu s prehodom v Tassove oziroma Byronove stance (teh je v prešernovski tektonski kompoziciji triinpetdeset) približa dramatik, pa tudi prozni strukturi romana: iz sfere javnega se junak umakne v zasebno intimnost, pripoved o ljubezni, pokrstitvi in ločitvi Črtomirja in Bogomile pa poteka nelinearno, prek ambivalentnih fokalizacij, digresij, vložnih zgodb in metafikcije. S precej več zadržanosti kot v primerljivih byronovskih pesnitvah (Žirmunski, *Bajron* 43–47,

passim) se pesnikov prvoosebni glas v *Krstu pri Savici* s svojo subjektivno izpovedjo in nagovori sodobnemu bralcu meša v pripoved o srednjem veku, jo s posameznimi aluzijami vpenja v politično stvarnost predmarčne dobe, svoje življenje pa vzporeja s Črtomirjevimi. Pripovedno vrednotenje osrednjega lika in dogajanja je vznemirljivo ambivalentno, namerno nekonsistentno, polno protislovij, dvoumnosti, zamolkov in nedoločenosti, kar spodnaša sleherno možnost homogene kolektivne identifikacije z individualnim, problematičnim junakom. Ta je torej daleč od eksemplaričnosti nacionalnega epa. Veličastna, kolektivistična epska zgodba je v *Krstu pri Savici* litotično povedana v vsega 509 verzih. Prekinjena je na točki poraza, ki ji – v nasprotju z *Eneido* – ne sledi obet translacije propadle državnosti na drugo lokacijo ali v poznejši čas. Epski diskurz se po Uvodu v pesnitev preobrazi v romaneskno ljubezensko pripoved, ta pa se zvrstno bliža Goethejevi verzni idili *Hermann in Doroteja*, ki jo je Matija Čop skupaj z Mickiewiczem *Panom Tadeuszem* imel za "resnično epopejo našega časa" (Čop 284). Obe deli je Čop v nasprotju s prisiljeno nacionalnimi epopejami (145) cenil ravno zaradi njunega predstavljanja vsakdanjega življenja na "svetovnozgodovinskem ozadju" (284).

Črtomir, variacija razklanih romantičnih likov iz byronističnih pesnitev, v nizu zaporednih porazov izgublja prilastke klasičnega epskega subjekta: po vojaškem porazu svoje uporniške čete v obleganem Ajdovskem Gradcu propade kot protagonist akcije in suvereni voditelj svojega ljudstva; ko zaradi želje po zasebnem življenju z ljubljeno Bogomilo, nekdanjo svečenico slovanske boginje ljubezni, opusti samomor, izgubi poteze junaka stoične morale; s končnim sprejemom krsta po volji pokristjanjene Bogomile in s slovesom od nje ugasne kot subjekt želje, na zadnje pa iz teksta izgine še kot subjekt govora. Črtomir v sklepnih stancah pesnitve le še molči, tudi psihonaracija ne razkriva njegovih želj, čustev in razmišljanj. Črtomir dočaka konec *Krsta pri Savici* kot izvotljeni subjekt (Juvan, "Modernost" 356–358) in se hipnotično prepusti nadmoči Drugega – simbolnemu redu krščanstva, ki se emanira v liku božansko ožarjene device Bogomile in erotično obliko ljubezni (*éros*) sublimira v krščansko *agápe*. Slavoj Žižek v zvezi s pasivno pokristivijo Črtomirja kot subjekta, ob katerem se je oblikovala narodna identiteta Slovencev, ugotavlja: "Prešeren da v *Krstu* tako rekoč v čisti, eksistencialno skrajno zaostreni obliki videti naznačeno temeljno potezo simbolne ekonomije slovenske 'nacionalne identitete', neponotranjenost univerzalnega Zakona." (38) Narodna identiteta Slovencev se po Žižkovi analizi "univerzalnosti Zakona 'ne pusti zares ujeti'", tako da "v razmerju 'Slovenca' do ideološkega diskurza, simbolne mreže, konstitutivne za njegovo 'nacionalno identiteto', umanjka 'točka prešitja'" (34).

Krst pri Savici torej je nacionalni ep, toda izdelan je z namerno napako. Zato se je do konca devetnajstega stoletja – skupaj s svojim avtorjem, "nacionalnim pesnikom" Prešernom – utrdil v literarnem kanonu, a ne kot "točka prešitja", temveč kot točka ideološko-estetskega disenza. Disenz, ki ga proizvajajo kritični

in ambivalentni ideologemi, je namreč dejavnik konfliktna družbene kohezije vsaj toliko kolikor konsenz, ki ga vsiljujejo državni ideološki aparati, Prešeren pa je vedno deloval prek obeh kanalov, konsenznega in disenznega. Tako je junaški Uvod *Krsta pri Savici* v svoj železni repertoar že v drugi polovici devetnajstega stoletja vključilo slovensko šolstvo, vodilni ideološki aparat nastajajoče meščanske družbe, po drugi strani pa je ta "antifrastični ep" s svojo vsebinsko problematičnostjo, odeto v estetsko-formalno dovršenost po standardih svetovne literature, vseskozi porajal nasprotujoče si interpretacije, medbesedilne reference in derivacije ter interesno prefiltrirane, selektivno okrnjene uporabe v javnem diskurzu. Slovensko časopisje, razcepljeno na katoliško-konservativni in liberalno-napredni tabor, si je od šestdesetih let devetnajstega stoletja iz Prešernovega teksta prillašalo lastna imena (naslov, imena junakov, prizorišč), prek njih pa še sentence, motive, osebe in teme. Kritiška, novinarska in literarna metabesedila so imena iz Prešernovega teksta po logiki antonomazije prekrajala v apelative za splošne ali ponovljive lastnosti kolektiva – za razumevanje slovenske zgodovine v bibličnem ključu "tisočletne sužnosti", za nazore političnih strank in konstante "slovenskega narodnega značaja". S takšnim antonomaziranjem so politiki, esejisti, novinarji in literati *Krst pri Savici* preobrazili v repozitorij interpretantov, s katerimi je bilo mogoče ubesedovati sodobne probleme in reflektirati narodno identiteto v zgodovinski perspektivi (Juvan, *Imaginarij*). To, da se Črtomir iz mladostno heroičnega borca za pogansko "vero staršev" (Prešeren 113) in svobodo svojega ljudstva spremeni v umirjenega, z usodo sprijaznjena krščanskega misijonarja, ki širi novo vero med svojimi rojaki in onkraj njihovih meja, je med interpreti, književniki in gledališčniki zbuvalo kontroverzne odzive: eni so v tem videli umetniško defektnost pesnitve, drugi hvalevredno spreobrnitev *freigesta* Prešerna v pobožnega katolika in apologijo krščanstva, tretji zavržno izdajo svobodoljubnega boja za narodno stvar in izraz suženjskega značaja Slovencev, četrti pa moderni in neizogibni kompromis z močnejšo silo, ki je pesniku in narodu omogočil preživetje, četudi onkraj romantičnega heroizma.

Če povzamem: v slovenski kulturi se je Prešernova pripoved, ki tematizira izsiljeni kompromis epskega junaka in njegovo odpoved boju za narodno stvar, paradoksnost kanonizirala kot ključno ali sveto besedilo, ki definira "slovenstvo" ter poraja vedno nove kritiške, literarne in umetniške reinterpretacije. Drugače je z Jurčičevim *Desetim bratom* (1866), prvim slovenskim romanom. To delo se je prek šolskega kurikula, številnih knjižnih izdaj in dramatisacij veliko bolj uveljavilo med širšim občinstvom in postalo mladinsko berilo, vendar pa je bilo v slovenski komparativistiki – navzven bolj kozmopolitski od sestrsk nacionalne literarne zgodovine – označeno kot spodletela, zamudniška in estetsko manjvredna udomačitev žanra, katerega prototip izvira iz osrednje, razvitejše angleške književnosti (o tem gl. Habjan 572–574). Rečeno po Morettijevi formuli ("Conjectures" 58–60, "More" 78–79): Jurčičev roman deluje kot (neposrečen) kom-

promis med tujo žanrsko formo, uvoženo iz centra, in lokalno slovensko snovjo ter perspektivo.

Sam sem ob analizi Jurčičevega razmerja do Walterja Scotta pred leti podlegel značilni periferni (tudi postkolonialni) obrambni reakciji na imperialno trdoto Morettijeve sistemske formule. Opozoril sem, da je Jurčič v prvem odstavku prvega slovenskega romana z metafikijskim avtokomentarjem slovenskim bralcem sam razkril svoje podrejeno, zamudniško in socialno skromnejšo uresničitev Scottovega žanrskega modela, in da je skušal s tropom ironije izravnati neenakost med originalnostjo pisatelja evropskega slovesa (predstavnika vodilne, razvite kulture) in njegovim neznanim slovenskim posnemovalcem, predstavnikom periferne kulture. Iz Jurčičeve sofisticirane eksordialne retorike sem sklepal, da Morettijeva formula sicer ustrezno opiše realna produkcijsko-recepcijska razmerja v svetovnem literarnem sistemu, ki reproducirajo odvisnosti periferij od premakljivih centrov ekonomsko-politične in kulture dominacije, da pa je na ravni intertekstualne analize pregroba, češ da talentirani avtorji z obrobja vedo, da po umetniški moči ne zaostajajo za privilegiranimi korifejami in da znajo to svojim bralcem tudi pokazati (Juvan, *Literary* 82–84). Nedavni poseg Jerneja Habjana, ki je Jurčičevo metafikijsko ironijo in mojo tezo o njej okviril v Manonijev obrazec zanikanja (*Saj vem, da nisem noben Walter Scott, a vseeno verjamem, da sem*), pa opozarja, da fetišistično zanikanje lastne perifernosti – denimo prek ravni intertekstualno imaginarnega – ne more nadomestiti njene sociološke in razredne analize na ravni svetovnega sistema. Sprejetje *neizjemnosti* dejstva o lastni odvisnosti in zapoznelosti šele omogoči kritiko globalnih asimetrij, ki ne zapada niti v diskurz krivde in manjvrednosti niti v diskurz prikrajšanosti in imaginarne enakovrednosti.

V našem primeru se s tega vidika pokaže, da ekskluzivno primerjanje *Deselega brata* z Walterjem Scottom in drugimi sočasnimi romani, ki so jih mednarodno konsakrirale evropske metropole (gre za vrhunska francoska, angleška in ruska dela), vodi v zmotne literarnozgodovinske teze. Ker je slovenska primerjalna književnost izpostavljala relacije prvega slovenskega romana z romani evropskih centrov, zanemarjala pa je vzporednice z deli istega žanra v drugih (pol)periferijah in s popularno produkcijo nemškega govornega področja, segajočo tudi na Slovensko, je izoblikovala tezo o nemožnosti slovenskega romana: Jurčičev *Deseti brat* naj bi kot optimistično ideološki tekst slovenskega narodnega gibanja prikrival ontološko diferenco, kakršna se z zlomom glavnega junaka razkriva v velikih realističnih romanih, zato še ne ustreza "bistvu" romana; ko takšno bistvo na prelomu stoletja slovenski roman z Ivanom Cankarjem vendarle doseže, pa se tradicionalni evropski roman že samoukinja in daje prostor modernemu romanu (Pirjevec, "Pri izviri"; "Problem"). Z drugimi besedami: vpetost žanra romana v politične potrebe slovenskega narodnega gibanja, ki še ni razvilo avtonomne, dovršene in razredno diferencirane družbe, naj bi onemogočila polno estetsko artikulacijo Lukáčsevega "transcendentalnega brezdomstva" (41) ali Bahtinove

"dialošnosti" (279 ff), bistvenih za kanonične evropske romane devetnajstega stoletja.

Tu se skriva odgovor na vprašanje, zakaj se je slovenski narod v devetnajstem stoletju vzpostavljati tudi na "svetem tekstu" kompromisnega, a singularnega epa, ne samo na množičnem tiskanju kompromisnih romanov (kakor bi sledilo iz Andersonove teze). Periferni položaj družbe, ki kot vznikajoče občestvo naroda zaradi šibke buržoazije še ni razvila sociolektalne diferenciacije, zadostne za uveljavitev romana kot protagonista modernega pisanja, je kot boljšo možnost ponujal revizijo klasičnega pisanja in epa. Klasično pisanje je privilegiralo poetične (verzno regulirane) žanre, v moderni reviziji prelomnega obdobja romantike pa sta poetičnost bolj od tradicionalnih klasicističnih formalnih in stilnih atributov opredeljevali subjektivistični konceptiji estetskega in individualnega. Prešernov *Krst pri Savici* je vrhunsko delo, ki je v perifernem, vznikajočem literarnem polju prek obravnave "lokalne" zgodovinske teme ponotranjilo in na domačem prizorišču etabliralo univerzalizem evropske romantike, vključno z njenim historizmom in globalnim obzorjem. Prešeren je v slovenščini razvijal pesniški jezik, ki ga satirirajo glasovi, zgodbe, podobe in forme svetovne literature. Zajemal jih je iz evropskega literarnega kanona od antike do sodobnosti. Prek govornice, ki ponotranja mnogoglasje zgodovinskih dob, jezikov in kulturnih prostorov, pa se artikulira en sam enkratni glas. Gre za glas modernega posameznikovega izkustva, ki se, paradoksnost, predstavlja kot singularno in obenem generično. Prav Prešernova neponovljiva pesniška individualnost, ki pa je bila ponovljivo dojeta kot obči zgled, se je v zgodovini učinkovanja namreč utrdila kot tisti glas, ki – če parafraziram Althusserja (170–186) – druge individue kot svoje naslovljence interpelira v subjekte slovenstva kot kolektivnega individua na svetovnem prizorišču.

Pesniško zvrst slovenščine, ki naj usvoji kanon svetovnosti, sta si Čop in Prešeren zamišljala kot strategijo, po kateri bi domače leposlovje s simbolnim kapitalom svoje estetske univerzalnosti in izpovedne individualnosti nadoknadilo stvarno šibkost kolektiva, ki ga samo nagovarja in ideološko soustvarja. Slovensko narodno gibanje, umeščeno na periferijo nastajajočega svetovnega kapitalističnega sistema, je bilo gospodarsko-politično odvisno, kulturno zamudniško in zaradi šibkosti svojega meščanstva družbeno nezaokroženo, nepopolno. Prešeren in Čop sta v duhu evropskega kulturnega nacionalizma transfer repertoarjev in norm univerzalne estetske književnosti v slovenščino programirala kot katalizator, ki naj v provinci habsburškega imperija, kjer slovensko govoreča buržoazija še manjka, med izobraženci spodbudi razvoj javnega diskurza v slovenščini. Šele prek tega se lahko oblikuje narod v porazsvetljenem pomenu besede.

Za konec: *Krst pri Savici* je vendarle tudi "svetovni tekst", kakršnega ob *Faustu* opisuje Moretti, ker lokalno zgodovino in hagiografijo spreobrnjenega nacionalnega junaka uprizarja na svetovnozgodovinskem ozadju in v mediju estetskega diskurza svetovne literature. Gre za zgodbo o nujnem kompromisu med univerzalizmom evropske krščanske civilizacije in etnicizmom Slovencev. V primerjavi

s kakofonično polifonijo in poprostorjenjem zgodovinskih dob v modernem epu, ki ga predstavlja Goethejev *Faust*, svetovni sveti tekst in generator množstva inkomenzurabilnih interpretacij (Moretti, *Modern Epic* 45–50), Prešernova pesnitev tudi na ravni forme in žanra sklepa kompromis med epskim in romanesknim diskurzom. Prešernova byronistična verzna povest je hibrid med epom in romanom, med dramo in elegijo. A ta zvrstni kompromis je tako izjemen, da estetsko opolnomoči prikazano slovensko-svetovno zgodbo in se skozi zgodovino učinkovanja spremeni v *slovenski* sveti tekst. Metabesedilni in medbesedilni nizi, pripeti na Prešernov *Krst*, so v registrih literarnega in literarnovednega diskurza kanonizirali Prešerna kot *nesporna nacionalnega pesnika*, avtorja (hibridnega) modernega epa o utemeljitveni preteklosti slovenstva, medtem ko so fikcijskega Črtomira iz *Krsta* ob asistenci kontroverznih političnih interpretativnih prisvojitvev predelali v *sporni* simbol kompromisarskega *nacionalnega junaka*, ob katerem si je mogoče vedno znova zamišljati slovensko nacionalno identiteto kot konstitutivno razcepljeno.

Narod med epom in romanom, sem zapisal v naslovu. Skoraj na sredini med letom izida Prešernovega modernega epa o pokristjanjenju ljudstva, ki ga je pesnik imel za prednike kranjskih Slovencev, in letnico izida Jurčičevega romana o vzponu mladega izobraženca po lestvici nastajajoče slovenske meščanske družbe je pomlad narodov 1848, in ta je prinesla prvo množično podpisano zahtevo izobražencev po "zedinjeni Sloveniji". Glede na Hrochovo zgodovinsko tipologijo srednje- in vzhodnoevropskih narodnih gibanj lahko sklenem, da je na Slovenskem estetsko univerzalna in poetična forma nacionalnega epa, čeprav hibridno modernizirana in ambivalentna, izpostavljeni žanr prve, pretežno filološko-kulturniške faze narodnega preroda, v kateri so ožji krogi cerkvenih in posvetnih izobražencev nagovarjali ožje kroge literarnih bralcev prek almanahov, redkih pesniških knjig, nemške periodike in začetniškega časopisja v slovenščini. Druga, množična in čedalje bolj eksplicitno politična faza narodnega gibanja, v kateri so poleg izobražencev sodelovali širši krogi kmetstva, uradništva, obrtništva in nižjega meščanstva, pa se je oprla na množično produkcijo romana, žanra, ki je cirkuliral prek podlistkov dnevnega časopisja, literarnih revij in redno izhajajočih knjižnih zbirk.

- Althusser, Louis. "Ideology and Ideological State Apparatuses: Notes towards an Investigation." In: Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*. Trans. Ben Brewster. London & New York: Monthly Review P, 1971. 127–186.
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised and extended edition. London: Verso, 1991.
- Bakhtin, Mikhail M. *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Ed. Michael Holquist; transl. Caryl Emerson and Michael Holquist. Austin and London: University of Texas Press, 1981.
- Barthes, Roland. *Writing Degree Zero*. Transl. Annette Lavers and Colin Smith. New York, NY: Hill and Wang, 2009.
- Čop, Matija. *Pisma Matija Čopa 1*. Eds. Anton Slodnjak and Janko Kos. Ljubljana: SAZU, 1986.
- Di Salvo, Maria. "Povest'." *The Novel. Volume 1*. Ed. Franco Moretti. Princeton & Oxford: Princeton UP, 2006. 283–288.
- Fusillo, Massimo. "Epic, Novel." *The Novel. Volume 1*. Ed. Franco Moretti. Princeton & Oxford: Princeton UP, 2006. 32–63.
- Furst, Lilian R. *Romanticism*. London: Methuen, 1976.
- Habjan, Jernej. "Prvi slovenski roman in literarni svetovni-sistem." *Slavistična revija* 62.4 (2014): 569–577.
- Hegel, G. W. F. *Aesthetics: Lectures on Fine Art*. Vol. 2. Transl. T. M. Knox. Oxford: Clarendon P, 1975.
- Hegel, G. W. F. *The Phenomenology Of Spirit*. Transl. A. V. Miller. Oxford: Oxford UP, 1977.
- Hegel, G.W.F. *Vorlesungen über die Ästhetik (1835-1838)*. <http://www.textlog.de/hegel.html> (dostop 20. maj 2015)
- Hroch, Miroslav. "From National Movement to the Fully-formed Nation." *New Left Review* I/198 (1993): 3–20.
- Jurčič, Josip. "Deseti brat." *Zbrano delo* 3. Ed. Mirko Rupel. Ljubljana: DZS, 1965. 139–371.
- Juvan, Marko. *Imaginarij Krsta pri Savici v slovenski literaturi: Medbesedilnost recepcije*. Ljubljana: Literatura, 1990.
- Juvan, Marko. *Literary Studies in Reconstruction: An Introduction to Literature*. Frankfurt/M. etc.: P. Lang, 2011.
- Juvan, Marko. "Modernost Krsta pri Savici?." *Romantična pesnitev: Ob 200. obletnici rojstva Franceta Prešerna*. Ed. Marko Juvan. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2002. 347–360.
- Juvan, Marko. "Uvod: Panorama romantične pesnitve." *Romantična pesnitev: Ob 200. obletnici rojstva Franceta Prešerna*. Ed. Marko Juvan. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2002. xv–xxxvii.
- Juvan, Marko. "World Literature in Carniola: Transfer of Romantic Cosmopolitanism and the Making of National Literature." *Interlitteraria* 12 (2012): 27–49.
- Kos, Janko. "Motivi Prešernovega Krsta pri Savici in evropska literatura." *Prešeren in njegova doba*. Koper: Lipa, 1991. 143–160.

- Kos, Janko. *Prešeren in evropska romantika*. Ljubljana: DZS, 1970.
- Kos, Milko. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Ljubljana: Znanstveno društvo, 1936.
- Lukács, Georg. *The Theory of the Novel: A Historico-Philosophical Essay on the Forms of Great Epic Literature*. Trans. Anna Bostock. London: The Merlin Press, 1971.
- Marinčič, Marko. *Križ nad slovansko Trojo: Latinski palimpsesti v Prešernovem Krstu pri Savici*. Ljubljana: Slovenska matica, 2011.
- Moretti, Franco. *Atlas of the European Novel: 1800–1900*. London & New York: Verso, 1999.
- Moretti, Franco. "Conjectures on World Literature." *New Left Review* 1 (2000): 54–68.
- Moretti, Franco. *Modern Epic: The World-System from Goethe to García Márquez*. Trans. Quintin Hoare. London & New York: Verso, 1996.
- Moretti, Franco. "More Conjectures." *New Left Review* 20 (2003): 73–81.
- Moretti, Franco. "Serious Century." *The Novel. Volume 1*. Ed. Franco Moretti. Princeton & Oxford: Princeton UP, 2006. 364–400.
- Moretti, Franco, ed. *The Novel. Volume 1: History, Geography, and Culture*. Princeton & Oxford: Princeton UP, 2006.
- Morson, Gary Saul & Caryl Emerson. *Mikhail Bakhtin: Creation of a Prosaics*. Stanford University Press, 1990.
- Paternu, Boris. *France Prešeren in njegovo pesniško delo 2*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1977.
- Pirjevec, Dušan. "Pri izvirih slovenskega romana." *Problemi* 10.109 (1972): 31–36.
- Pirjevec, Dušan. "Problem slovenskega romana." Transl. Tomo Virk. *Literatura* 9.67–68 (1997): 63–75.
- Prešeren, France. "Krst pri Savici / The Baptism on the Savica." *Poems*. Transl. Tom Priestly and Henry R. Cooper, Jr. Klagenfurt etc.: Hermagoras Verlag, 1999. 110–147.
- Rajan, Tiltottama. *Dark Interpreter: The Discourse of Romanticism*. Ithaca and London: Cornell UP, 1980.
- Žirmunski, Viktor. *Bajron i Puškin*. Leningrad: Nauka, 1978.
- Žižek, Slavoj. *Jezik, ideologija, Slovenci*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1987.

Simona Škrabec

Prestopiti mejo ali jo preprosto odpraviti* Kaj se ujame v luknjičasto mrežo literarnih prevodov?

*With Ella up front you've got to play better
than your best.*

Duke Ellington, 1957

*Which is not a nice image, of course. But when you study
the market, this is what you find.*

Franco Moretti, 1999

Neuravnovešenost svetovnega literarnega prostora je mogoče razložiti z dveh različnih zornih kotov. Zavedati se je treba, da sam pojem svetovne književnosti nosi v sebi strukturo hierarhično urejenih povezav, kjer so nekatere poti utrjene in lepo prehodne, druge pa komajda vidne steze. Ta izhodiščna neenakost literarnih kultur v njihovi sposobnosti povezovanja in komunikacije pa se kaže tudi na čisto praktičnem področju razpredenosti literarnih prevodov. V odločitvah založnikov za to ali ono knjigo je vedno najprej tu miselnost, ki brez vsakega posebnega razloga vnaprej določa, kaj je pomembno in kaj ne, kot bi bila sama struktura sveta že vnaprej določena. V to utrjeno zgradbo v zadnjih desetletjih vedno bolj vztrajno posegajo institucije in radodarno podprta kulturna politika, da bi mreža medsebojnih povezav postala gostejša in bolj uravnovešena. Vendar pa to neposredno vpletanje v literarno izmenjavo ne prinaša vedno pričakovanih rezultatov in javni denar tehtnico lahko še dodatno zaniha.

Ključne besede: recepcija, svetovna književnost, prevodi, roman, center, periferija

Vedno znova se ujamem v isto vprašanje, kot bi sama sebi nastavljala past. Vzbuja mi nelagodje, me celo razdraži, ker je nerešljivo: Le kakšen smisel sploh ima posvečati literaturi pozornost s čisto teoretičnega stališča? Literarna dela so vendar tamle, na policah knjigarn in knjižnic. Mar ni vendar bolje preprosto poiskati privlačno naslovnico in se zatopiti v branje? Obiti vse tiste ovitke v bledih barvah, spregledati vse, kar bi lahko bilo dolgočasno ali pa že na prvi pogled kaže na to, da bo treba vložiti v branje preveč navora? S tega zornega kota je poezija nekaj, kar človeka v trenutku zaziba v pomirjujoče sanjarjenje, pripovedništvo nas odnese v eksotične pokrajine ali pa nas vodi po razburljivih stezah razreševanja prav posebej zapletenih spletk, nekaj podobnega kot križanka v časopisu, ki skrajša ne-

* Osnova tega prispevka je poglavje "Trasparar la frontera o eliminar-la?", objavljeno v zborniku Irribaren, T; Škrabec, S (ur.), "Constel·lacions variables. Literatura en la societat de la informacio". Barcelona: Editorial UOC2012, str. 45–88.

deljski popoldan. Vzdušje, ki naj ga literatura vzbuja, je torej nekaj, kar naj nas raztrese in odtrga od vsakdanjih skrbi kot članek v ilustrirani reviji, poln slastnih podrobnosti o življenju drugih. Je to smisel vsega skupaj? Je smisel literature v tem, da nas razvedri, ker je treba ubogati zahtevo večine bralcev, ki si svojega lastnega miru ne pustijo motiti?

Izhodišče, iz katerega izhajajo vsa ta nekoliko provokativna vprašanja, bi lahko bila moja nesposobnost, da bi bila kjerkoli na svetu "ubogljiv" turist. Res precej potujem, a se vedno znova zalotim pri tem, da me znamenitosti, ki bi morale pritegniti mojo pozornost, čedalje manj zanimajo. Raje si sama stkem Ariadnino nit, s katero prehodim neznane labirinte. Tako sem nekaj pomladanskih dni pred leti preživela v Krakovu, mestu, ki ima eno najlepše ohranjenih srednjeveških mestnih jeder v Evropi. Tudi tam, kakor povsod drugod, se preteklost prodaja po koščkih, ki jih je mogoče zaužiti med kratkim bivanjem v mestu. Vse potrebe obiskovalcev so vnaprej predvidene, vsak korak, vsaka storitev pa ima seveda tudi svojo ceno. Dobiček ustvarjata predvsem hrana in pijača – kar pomeni, da so najlepša evropska mesta postala velike jedilnice na prostem. Potrebno je poskrbeti tudi za prenočišča in natisniti nekaj telegrafskih razlag o vsakem kamnu, ki lahko vzbudi pozornost obiskovalcev. Življenje v mestu ne zanima nikogar. Resnični Krakov z vsemi svojimi predmestji in tovarnami, se zdi, da sploh ne obstaja. Tu so na prodaj zaprti "paketi", ki so bili pripravljene vnaprej. Nobenega presenečenja ne sme biti pri tem odkrivanju neznanega mesta. Turisti, ki so si upali daleč proč od doma, zahtevajo, da se jim ponudi natančno tisto, kar pričakujejo: in vse te vnaprej izdelane predstave ustvarjajo nove predstave in nova pričakovanja, ki jih je treba izpolniti. Vse dokler se vse skupaj ne spremeni v kič: tam, kjer so bile prej izbrane prodajalne domače obrti, na primer, po nekaj letih najdemo kioske, ki prodajajo plastične figurice in drugo drobnarijo slabega okusa. In tako se kraji, ki so nekoč privlačili najbolj občutljive duše zaradi svoje lepote, spremenijo v pokrajine, ki so izkoriščane do skrajnosti – in kjer tudi ni več mogoče zaslužiti istih bajnih vsot denarja kot nekoč.

Popijem torej drago kavo na terasi na Wawelu in ne najdem moči, da bi si kupila vstopnico za muzej in se zgnetla v razstavne prostore skupaj s hrupnimi grupami turistov in poslušala monotone razlage vodičev v vseh tistih jezikih, ki jih *na žalost* lahko razumem. Na klancu, ki vodi v grad, me raznežita fantiča. Nimata več kot deset let, prava otroka sta še. Sedita na določeni razdalji drug do drugega, da se melodiji, ki ju igrata, ne mešata, in igrata vsak svojo malo harmoniko. Inštrument ni pravi, ampak nekoliko boljša plastična igrača. Rezek zvok, ki sta ga sposobna ustvariti, je žalosten dodatek krožničku na tleh, kjer je videti nekaj evrov, veliko dragocenejših od zlotov, ki bi jih lahko zaslužila v prometu z domačini. Prvi fantič igra z uporniškimi obrazom, z nekakšno čudno, mehanično jezo. Drugi pa se nasmehne vsakemu, ki ga pogleda, ponosen na svoje znanje. Opazuje otroke, ki hodijo mimo in se pridno držijo svojih staršev za roko. Zdi se, kakor bi jih hotel povabiti, naj se igrajo z njim. Nimamo vsi istega odnosa do tujcev: prvi deček ne more prikriti svoje nejevolje in nezaupanja, drugi pa komaj zadržuje svojo željo po stiku, po spoznavanju novega, radovednost.

Na vogalih, mimo katerih hodijo prebivalci mesta, stojijo preproste stojnice, v katerih v glavnem postarane ženice, res prestare, da bi cel dan preživele na nogah in pod milim nebom, prodajajo slane preste. Izračunala sem, da bi si lahko za peščico evropskega drobiža kupila vse, kar jih je bilo na stojnici. In ta občutek ni bil ravno lep.

Poljska, ki jo opisujem, je rezultat zadnjih petindvajsetih let. Po letu 1989 si vse srednjeevropske države bolj ali manj uspešno prizadevajo pridobiti tisto nevidno homologacijo, po kateri življenjski utrip sam po sebi ustreza predvidenim evropskim standardom. In res je Krakov eden najuspešnejših učencev, mesto je urejeno in lepo, kljub pritisku številnih obiskovalcev. Toda ta sla po *kopiranju* uspešnih modelov iz drugih krajev, je izključila preveč ljudi, robovi pokrajine se spet polnijo z zapostavljenimi.

Ponudba v Krakovu vključuje tudi obisk Auschwitza in rudnika soli, oba kraja sta blizu in najbolj običajno si je preskrbeti vstopnico za kombiniran obisk. Če je komu bolj pri srcu vožnja s Trabantom in obisk *tipičnega* komunističnega stanovanja, je tudi za to poskrbljeno: vse, kar ima mesto ponuditi, se mora spremeniti v robo, ki jo je mogoče prodati. *Tour* operatorji so razvili zapleten sistem udobnih počitnic, ki ne prinašajo presenečenj. A s tem se je človeška geografija Evrope popolnoma spremenila. Te spremembe se zdaj počasi prenašajo tudi na druge dele planeta, kjer je ravnotežje še toliko bolj občutljivo in kjer je vpliv množičnega turizma res lahko katastrofalen (Boades, 2010, 79-90).

Izhajam iz hipoteze, da je literarni svet danes podvržen podobnim procesom transformacije: bližina, ki je zahtevala osebno zavezanost, se je preobrazila v poslušnost pravilom svetovnega trga. Književna industrija ne proizvaja več knjig za bralca v ednini, temveč skuša uganiti potrebe in okus bralcev v množini, v čim večjem številu. Treba se je prilagoditi, kolikor je le mogoče, veliki in enako misleči množici. Pri teh spremembah sploh ne gre za številke, ne gre za meritve. Treba je poudariti, da so se spremenili odnosi med temeljnimi elementi, torej je celoten sistem začel delovati popolnoma drugače.

MALO ZGODOVINE IN NEKAJ TEORETIČNIH POMISLEKOV

Na globaliziranem trgu vprašanje internacionalizacije literature ni preprosto. Preden sploh začnemo razpravljati, je najprej treba razjasniti, kako sploh deluje "proizvodnja" lepote. Lahko estetski izkušnji sploh postavimo ceno? Brez dvoma je turistična industrija iznašla način, kako pobirati vstopnice za uživanje v lepoti. Da lahko vzdihujemo pred palačami ali pred posebej divjimi slapovi na rekah, je seveda treba plačati. Tudi kulturna industrija ima namen, da bi izkoriščala našo intimno potrebo po lepoti in skuša iz tega ustvarjati dobiček. Ta posel pa vseeno ni tako enostaven, kot bi prodajali vrečo krompirja, ki zadovolji najbolj osnovne potrebe. Umetnost ustvarja promet z vrednotami, ki so neoprijemljive. Tu ne gre za izdelek, ki ga je potrebno samo zaviti v privlačen ovojni papir.

Estetska izkušnja preprosto nastane sama od sebe. Nenadoma se korak zaustavi, čas za nekaj kratkih sekund ne teče več, misel preleti prostor, v katerem ne-

nadoma delujejo povezave, ki jih drugače ni mogoče niti zaslutiti. A estetske izkušnje ni mogoče predvideti: lahko pripravimo pogoje zanjo, toda presežni trenutek popolne koncentracije je nemogoče sprožiti namenoma. Problem turistične industrije pa je ravno v tem, da *mora biti sposobna* predvideti srečanje z vzvišenimi občutji vnaprej: v paketu, ki ga kupimo v agenciji, mora namreč biti skrita ravno ta vzmet doživetja lepote, ki skoči ven, takoj ko paket razvijemo. Zase vem, da sem trg Svetega Marka v Benetkah videla le enkrat, vsi drugi obiski so bili zaman. Samo enkrat mi je lepota palač vzela dih, sredi ledenega januarskega jutra, ko je gosta meglica prekrila zgradbe s tisto tenko kopreno, zaradi katere je svet postal skrajno krhek, in s tem je v meni vstala zavest, da ga je nemogoče ohraniti ali posedovati. Lepota je najbrž res opomin o minljivosti vsega.

Ob vseh teh razmišljanjih se je dobro ozreti nazaj in se spomniti eseja, ki je postavil osnovo za razumevanje umetniškega dela v današnjem času. *Umetniško delo v času tehnične reprodukcije* je Walter Benjamin začel pisati leta 1935 v Parizu, kamor se je zatekel pred grožnjami nacizma, ki ga je oropal domovine. Benjamin je vzpostavil povezavo med uporabo tehnologije v umetnosti in možnostjo, da umetnine postanejo del političnih strategij. Umetnost je postala bojno polje in treba se je je bilo lotiti z aktivno držo, če naj bi vodila do družbenih sprememb, namesto da se spremeni v razvedrilo, ki povečuje naše samozadovoljstvo.

V tridesetih letih 20. stoletja se je izoblikovala fizionomija današnje Evrope in Benjamin je že tedaj bil sposoben odkriti jedro, zaradi katerega so fašistični diskurzi privlačili množice. Ta ideologija je samo sebe predstavljala kakor bližnjo ljudstvu, kot bi bil njen namen razrešiti stoletno izkoriščanje in revščino. Toda namesto da bi dejansko sprožil spremembe v razmerju moči ali razporeditvi bogastva, fašizem množice zadovolji zgolj z lepšo podobo njih samih. Fašizem je ljudstvu dal občutek veličine. Namesto da bi ljudje dobili pravico, mir in blagostanje, jim je država bila pripravljena zagotoviti samo veličino, zmage in slavo. Estetizacija politike torej pomeni, da vsa tesnoba izgine, ker na resnične probleme ljudstvo dejansko pozabi. Strategija, da bi živeli na krilih veličine, je Evropo pripeljala do kulta vodje – praktično vsaka deželica je imela svojega –, opevale pa so se tudi lepote same vojne kakor v Marinettijevem manifestu iz leta 1935 o italijanski zasedbi Etiopije.

Kako strašno moč lahko imajo poetične strategije poveljevanja, ki v sebi nosijo neprikrite —in izjemno problematične – politične namene, so dokazale tudi balkanske vojne v devetdesetih letih 20. stoletja. Mnogi pesniki in pisatelji so si naredili masko preroka, ki naj množicam ponudi ravno tiste odgovore, ki jih iščejo. Besedna umetnost ima sposobnost ustvarjanja ekstatičnega vzdušja, v katerem je vsaka presoja dejansko zaustavljena. Zato je tako pomembno vztrajati pri tem, da ni pesnik tisti, ki vodi narod in mu poje o njegovi veličini, temveč je pesništvo šele tedaj del narodovega tkiva, ko postane pesništvo kot tako del razprav in kritične misli. Pesniku je potrebno spodnesti piedestal in ga podvreči enakemu vrednotenju, kot ga namenjamo vsem drugim javnim izjavam. Poezija nikoli ne more postati prostor, v katerem zaradi uporabe metaforičnega jezika nedotakljivi avtor lahko artikulira tisto, česar v neposredni izjavi ne bi mogli sprejeti brez pomislekov. Da se

pesniki ne prelevijo v vojščake, pa seveda ni druge možnosti kakor odprta javna razprava, ki mora potekati neprekinjeno. Nobeno literarno delo ne bi smelo nikoli obveljati za nedotakljivo "umetnino", temveč za mesto, kjer imamo dostop do naše lastne preteklosti in jo lahko vedno znova premislimo, pretehtamo in zavzamemo do nje kritičen odnos. Smisel literature je, da nam omogoča razpravljanje o nas samih, o naših lastnih vrednotah in utopijah, ne pa da bi jo morali jemati nase kot nekaj, kar je treba sprejeti kot dogmo, brez pomislekov. Pesnikov slonokoščeni stolp je potreben, ker je samota nujna za soočenje s samim sabo, toda to ni izgovor, ki bi pesnika lahko zavaroval pred soočenjem z okolico, s svetom.

Izum fotografije in takoj zatem tudi gibljive slike, je podrl davne zapreke razmnoževanja umetniških izdelkov. Ob tem je celo tisk zbledel, saj navsezadnje ni drugega kakor izpiljena grafična tehnika in take vrste razmnoževanje je bilo znano že od davnih časov, čeprav v omejenem obsegu. Knjigo je mogoče natisniti in razpečati z nekaj drobiža, nasprotno pa je produkcija filma tako draga, je filozof že tedaj zapisal, da si filma nihče ne more kupiti zase, kakor so si včasih mecen kupovali slike po naročilu. Da film prinese dobiček, so potrebni milijoni gledalcev. Film je kolektivni izdelek, namenjen kolektivnemu občinstvu. Z iznajdbo zvočnega filma je gibljiva slika nenadoma trčila tudi ob jezikovne zapreke, tako da je ta mlada umetnost v svojih začetkih ostala omejena na razsežnost jezika, v katerem je bil film posnet. Tehnična inovacija zvočnega filma je sovpadla z nastopom fašizma, tako da je možnost reprodukcije zvoka hkrati postala posreden dokaz, da kulture ne morejo soobstajati. Filme je bilo nemogoče deliti z drugimi narodi ali kulturami: jezik je umetnost zapiral v meje lastnega naroda. Filmska umetnost se je torej rodila s potrebo po močnem finančnem zaledju in hkrati z jezikovno omejenostjo in s tem se je spremenila v velikega zaveznika nacionalističnih in izključujočih interesov. Benjamin žal ni imel priložnosti, da bi spoznal enega mogočih izhodov iz slepe ulice propagandnih filmov, Chaplinovega *Velikega Diktatorja* iz leta 1940. Adenoid Hynkel, ki se z odra dere v izmišljenem jeziku, sestavljenem iz krikov in grlenih zvokov, ne tedaj ne danes ne potrebuje prevajalca.

Če je torej politika bila sposobna s takšno učinkovitostjo izkoristiti estetsko vrednost, da je cele množice pripravila do tega, da so pozabile na druge in drugačne in se spustile v vsem dobro znane strahote – kaj lahko umetnost stori, da do takšnega odstopanja ne pride?

Benjamin je svojo teorijo utemeljil na pojmu avre. Da bi razložil, za kaj gre, je uporabil Rilkejevo pesem *Spaziergang* iz leta 1925. Pesnik govori o opazovanju gore, ki zapira obzorje ob mraku, in o tem, kako pogled sledi drevesni veji. Nenadoma, pravi Benjamin, se ta pogled razpre v daljavo. Čeprav je predmet, ki ga opazujemo blizu, kakor bi bil na dlani, se prostor razpre, dobi novo dimenzijo. Ta izkušnja traja le trenutek in ni je mogoče ponoviti. Zgodi se le tukaj in zdaj, samo za enega samega opazovalca. Čisto enako velja tudi za umetnosti, ki jih dojemamo običajno v skupnosti, kakor gledališče ali film. Občutek pripadnosti je seveda prisoten, toda ravno tako je potrebno, da je vsak gledalec sam sposoben "ugledati da-

ljavo". Gledalci morajo, vsak posebej, doseči točko, na kateri se prostor odpre v neko drugo razsežnost. Umetnost nas vzgaja za aktivno dojetanje.

Benjaminovo definicijo, da nam mora predmet "vrniti pogled", je najbolje opisal John Berger v eseju iz leta 1978 o uporabi fotografije: če svet opazujemo skozi držo gledalca pred televizijskim dnevnikom, nas ne bo nobena novica dosegla, nič ne more stopiti v našo zavest. Naj bodo prizori še tako grozljivi, se bodo uskladiščili v spominu nekoga drugega, v nekem arhivu, ki nam ne pripada. Časniki pišejo kroniko o vsem, kar se dogaja, torej nam tega ni treba početi. Vse se spremeni, če se v nekem določenem trenutku zavemo, da so protagonisti neke novice ljudje, da so tam, da nas "gledajo", da nam "vračajo pogled". Tedaj začnemo razmišljati na estetski način, resničnost vstopi v nas na aktivni način, dovolimo, da se uskladišči v naši zavesti. Novice ne moremo pozabiti, ne moremo se preprosto ozreti stran. (Berger, 2008, 54–61)

Glede na to, kako pomembna so vsa ta vprašanja za današnji svet, ni torej čudno, da je Benjaminov esej postal eno najbolj citiranih teoretičnih besedil sploh. Toda njegovo razmišljanje je posebej pomembno za razumevanje svetovnega knjižnega trga, čeprav o knjigah v tej razpravi Benjamin praktično ne spregovori. Danes knjige namreč eksotiko izkoriščajo na najbolj banalen način. Iz vseh kotičkov planeta, kjer ostaja kaka odprta fronta, ki je pritegnila novinarsko pozornost, pritekajo knjige, ki naj nas pretresejo. Toda večina teh pričevanj nima nobenega namena, da bi bralcu vrnila pogled. Nasprotno, vse te zgodbe so napisane tako, da jih lahko opazujemo od daleč, mirno, ker vemo, da ne morejo vstopiti v naša lastna življenja, celo v zavesti bodo ostala le kratek čas. Večina prevedenih knjig, ki se postavljajo kakor pričevanja, prihajajo k bralcem s to tovarniško napako: namesto, da bi od bralca besedilo zahtevalo zavezanost, osebni odnos, etično držo, te knjige služijo perverzemu potrjevanju tega, da se "pri nas" kaj takega sploh ne more zgoditi. Trpljenje drugih služi torej potrjevanju našega lastnega lepega življenja. To seveda ni ravno plemenito početje.

Maurice Blanchot je ob Kafkovi tresočih se roki zapisal, da pisanje, kadar izvira iz pristne izkušnje, vedno zadene ob svoje lastne meje. (Blanchot, 1955, 20–23) Če pisatelj koplje po sebi, najde na koncu molk, nenadoma postane nemogoče govoriti naprej, ker nastopil občutek pretvarjanja, kot da gre za izpoved pred zdravnikom ali spovednikom. Besede ne tečejo več ali pa prihajajo v jecljajočih presledkih, včasih jih je preveč, drugič premalo ali pa niso prave ... Nezanosljiv korak pisateljev, ki so se res soočili s svojo lastno izkušnjo, nam potrjuje, da je govoriti vsevpred vedno znak, da se pripoved oddaljuje od iskrenosti. Prepričanje, da je mogoče vse izpovedati, da je mogoče vse izreči, je prisotno zgolj v zgodbah namenjenih širokim množicam. Če zares prisluhnemo na primer pisanju redkih priči iz smrtnih taborišč, bomo hitro opazili, na kako skrajno previden način se Primo Levi, Boris Pahor ali Robert Antelme dotikajo bolečih tem. V današnjem tehnološkem času ne smemo izgubiti sposobnosti aktivne kontemplacije, kajti od nje je odvisna naša sposobnost empatije in čustvovanja. Imamo dolžnost, da na druge gledamo iz človeškega zornega kota.

Leonardo da Vinci, ki ga Benjamin bežno citira v opombi pod črto, je zapisal, da umetniško delo postane umetnina po tem, ko ga slikar prekrije z lakom. Opazovati umetnino torej pomeni, da počasi odkrivamo povezave med nitmi, ki so ostale zamrznjene pod plastjo prozornega laka. In to je mogoče le, če opazovalec, gledalec, bralec vstopijo v aktiven odnos z umetnino. Ravno v tem se najbrž skriva točka, kjer je internet že začel revolucijo, rezultatov katere še ne moremo niti slutiti. Po Leonardovem mnenju je umetnina opazovalcu dana kakor zaključeno delo, tu je plast laka, tu je stopnja, na kateri je umetnik sam odločil: prišel sem do tukaj, delo je zdaj gotovo. In ta dokončnost velja celo za najbolj fragmentarna in nedokončana umetniška dela. Umetnina nam je na voljo na tisti stopnji, na kateri jo je umetnik "prelakiral". Vedno obstaja točka, na kateri umetnik sam – ali pa urednik, kustos, preučevalec – postavi piko na koncu besedila in umetnino prekrije z lakom večnosti. Umetnik je dosegel tole, zdaj je umetnina pripravljena na ogled. Od tega trenutka naprej je nihče več ne sme spreminjati, to je neizpodbitno pravilo.

Internet spodjeda sam pojem avtorstva. Wikipedija se piše hkrati v desetinah dežel, gesla se popravljajo in spreminjajo vedno znova, praktično brez prestanka. Wikipedija ni namenjena tisku, tu ni predvidena uporaba prozornega laka. Ali lahko takšna tehnološka sprememba sproži tudi spremembe v obstoju literature? Brez dvoma bodo trg preplavili, kolikor ga že niso, spisi, v katerih se bo glas neznanega, pozabljenega avtorja mešal z glasovi njegovih bralcev. Ampak bomo tak izdelek lahko še vedno imeli za umetnino? V družbi, v kateri prevladuje korporativno mišljenje, kjer se vse odločitve sprejemajo po dogovoru, ki ne sme porušiti ravnotežja, ostaja umetniško delo skrito zavetje, v katerem individualna volja še ima smisel, v katerem subjekt samega sebe postavlja na mesto nekoga, ki je sposoben avtonomnega mišljenja, ki ima svoje vrednote, ki se lahko zaveže lastnim principom. Če se razbije ta avtonomni jaz, ki samega sebe razglša za nedovzetnega za zunanje vplive, kaj nam bo sploh še ostalo? Bodo vse odločitve podvržene igri interesov, ki mora vedno ustrezati okusu večine, saj ta prinaša pač največji dobiček?

Živimo v absurdni situaciji, je zapisal Slavoj Žižek. Naša svoboda izbire je podobna lepotnemu natečaju, v katerem je treba izbrati tri najlepša dekleta izmed stotih kandidat. A nagrada ni namenjena dekletom, temveč sodniku, ki bo znal vnaprej predvideti, kateri trije obrazi bodo za občinstvo najboljši. Edino, kar je važno, je ugotoviti, kakšno je po mnenju večine mnenje večine. (Žižek, 2009, 16)

Pisatelji, založniki in brez dvoma tudi prevajalci morajo sprejeti natančno to igro. Kakor da bi šlo za pripravljanje turističnega paketa, je treba najprej ugotoviti, kakšen je okus večine, in vso produkcijo prilagoditi temu domnevemu večinskemu okusu. Kdor prvi odkrije "tendenco", bo dobil največji kos, to je zelo preprosto recept. Toda posledice tega preprostega recepta niso niti malo majhne. Kmalu sodelovanje na natečaju postane omejeno samo na tista dekleta – literarne avtorje, torej –, za katere žirija že vnaprej pričakuje, da bodo vzbudili pozornost. Enako se zgodi tudi z občinstvom, torej z bralci, kajti zdaj lahko izbirajo samo med tistim, kar naj bi jim bilo načeloma všeč. Tako se začne igra vrteti v krogu, posebej še na mednarodnem trgu, kjer je literatura drugih dežel tako ali tako skrita za debelimi

zastori neznanih jezikov, torej nedostopna brez posrednikov. In če se posredniki odločijo, da bodo stavili samo na zmagovalne konje, nam ne bodo ponudili ravno širokega izbora: dekleta na lepotnem tekmovanju si bodo med seboj tako podobna, kot bi bile vse dvojčice. Seveda na začetku vedno obstaja trenutek, v katerem neka novost razbije led, ko se uspešni model uveljavi.

Franco Moretti je s statistikami o romanu v Angliji dokazal, da je diktat tendenc literaturo spremljal že od nekdanj (Moretti, 2005, 3–33) Če je neki avtor odkril formulo, ki je delovala, je le-ta postala nazadnje tako prevladujoča, da je izpodrinila vse druge možnosti pisanja in požela vso pozornost bralcev. Tudi sam roman kot literarna vrsta je bil takšna tendenca: ne smemo pozabiti, da je nastanek romana pravzaprav zelo preprosto določiti v času in prostoru. Roman se je pojavil samo v Angliji in Franciji v prvi polovici 18. stoletja. Od tu se je potem razširil v vse druge kulture kot literarna oblika, ki se najbolje prilagaja potrebam modernega sveta. Večina prevodov, ki danes prihajajo res iz najrazličnejših koticov sveta, si je po svoje podobna kakor jajce jajcu. Ni drugega razloga kakor dejstvo, da je večina svetovnega knjižnega prometa utemeljena na prevodih romanov. In ker so romani rojeni v samo dveh središčih, v Londonu in Parizu v času prve industrializacije, so torej vsi romani sveta podobni svoji izvorni obliki. Oblika nikoli ni prazna posoda, tega se je treba še kako zavedati. Romaneska oblika sama po sebi določa pogled na svet in tudi način, kako pripovedujemo zgodbo.

Najzanimivejši trenutek, ki ga Moretti dokumentira, je, ko neka nova oblika romana končno doseže velik krog občinstva in postane ustaljena. Primerjava med nastankom romana v Angliji (1740–1749), na Japonskem (1745–1765), v Italiji (1820–1840), Španiji (1845–1860) in Nigeriji (1965–1980) kaže presenetljivo podobnost, čeprav gre za več kot dvestoletno razliko v času, ki ločuje objavo prvih romanov v Angliji od prvih nigerijskih romanopiscev. Na začetku so romani redki in zdi se, da jih bralci slabo sprejemajo. Pojavi se največ en roman na mesec. Toda povpraševanje počasi raste in končno doseže točko, na kateri pride na police vsak teden nov roman. V tej točki se pričakovanja bralcev spremenijo. Dokler romani prihajajo neredno, ni mogoče ustvariti potrebe po njih, bralci jim ne morejo biti zvesti. Res gre za potrošno dobrino, a za takšno, ki na trgu še ni našla svoje niše. Toda ko se vsak teden pojavi nov roman, se znajdemo v velikem kapitalističnem oksimoronu, ki bi ga lahko poimenovali "pričakovana novost". Bralci s tem dosežejo stopnjo, na kateri preprosto ne morejo več brez stalnega dotoka novega čtiva. Tako se roman spremeni v "življenjsko potrebo". (Moretti, 2005, 5)

Literarne mode so resda obstajale od nekdanj in je bilo treba bralce, kot smo pravkar videli, vedno navaditi na pričakovanje novosti. A položaj je danes le nekoliko drugačen in res podoben lepotnemu natečaju, o katerem ironizira Žižek. Igračkanje s tendencami je nevarno. Poglejmo samo za trenutek v slepo ulico, v kateri se je znašla diskografska industrija. Beatlesi so vzbudili norišnico, ki si je ni bilo mogoče niti zamisliti in še vedno se z njihovimi posnetki ustvarjajo bajne vsote na podlagi avtorskih pravic. Toda prodajalne glasbe so izginile. Običajno krivimo za to le dostopnost glasbenih posnetkov brez plačila na internetu. S to

zelo površno razlago si diskografska industrija celi rane, da ji ne bi bilo treba priznati greha, ki ji bremeni vest in ki se iz glasbenega ustvarjanja presneto hitro širi tudi na literarno področje. Gre za pretirano izkoriščanje uspešnih modelov. Diskografska industrija je dejansko ubila avtorja. Če je v petdesetih letih, ko je "konzervirana" glasba začela svoj zmagoslavni pohod, Duke Ellington ves ponosen lahko izjavil, da je Ella Fitzgerald ob vsakem nastopu cel orkester prisilila, da so dali vse od sebe, je danes Lady Gaga morda res znana vsakemu najstniku, toda njen glas nobenega orkestra ne vabi v preseganje samega sebe. Posnemanje je ubilo nadarjenost in ustvarjalnost.

Avtor, ki ima namen napisati knjigo, načeloma ne naredi najprej študije trga in se ne zanima za to, kaj radi berejo njemu primerni bralci. Literarna dela se rojevajo iz osebnega vzgiba, načeloma se pisatelji ne ozirajo ne na občinstvo ne na modni diktat ne na politično primernost. Avtor načeloma piše iz svojih notranjih vzgibov in šele potem samega sebe, svoj izdelek, podvrže mnenju drugih. Upa, da mu bo kdo prisluhnil, toda tega ne ve zagotovo, to je pravzaprav najtežji izziv, pesnik se mora biti pripravljen vreči v prazno. Dokler piše, na drugi strani ekrana ni nikogar. Bel prazen list je grozljiva podoba odsotnosti. Pred papirjem je mogoče zelo jasno zaslutiti odsotnost poslušalca. Tu ni nobenega konkretnega človeka, ki bi se nam lahko nasmehnil, nas spodbudil ali pa zavrnil, medtem ko sedimo pred težko nalogo, da je treba papir popisati do konca strani. Medtem ko pišemo, pred nami ni pozornega obraza nekoga, ki bi nam prisluhnil kakor med živim pogovorom. Pišemo sami, v tišini. In reakcija se zgodi vedno po določenem časovnem razmiku. Šele ko se napisano zares spremeni v besedilo, ko pridobi svojo dokončno, zaprto obliko, ko je, recimo temu, "objavljeno", lahko najde bralce.

V družbi, ki temelji na nepremišljenem potrošništvu prvega nagiba, so osnovni pogoji literarnega ustvarjanja postali moteči, napačni. Estetska izkušnja kot nekaj, česar ni mogoče deliti z nikomer drugim, je nadomeščena z veliko bolj otipljivimi dogodki: pesniški festivali, javna branja, pogovori s pisateljem, ki zavzemajo celo stran časopisa ... Radi imamo, da se nam literatura zgodi v skupnosti, da nam pri njenem doživljanju drugi delajo družbo, da se ne bi slučajno znašli pred kakšnim vprašanjem, na katerega ne vemo odgovora.

Klonirana kopija ubija sposobnost inovativnosti, to je problem. Radi se pritožujemo nad piratskimi kopijami izdelkov znanih blagovnih znamk, ki prodirajo v zahodni svet iz dežel ob robu, zato ker odžirajo velik del trga in dobička s ceneni izdelki, ki niso to, za kar se izdajajo. A na knjižnem trgu se dogaja nekaj zelo podobnega, kajti produkcija knjig, ki posnemajo uspešne modele, že zaseda levji delež mednarodne knjižne izmenjave.

Pisatelj, ki piše iz svoje lastne potrebe, odpira obzorja svojim bralcem. Ponuja jim tisto, česar še ne vedo, govori jim o stvareh, ki jih prej morda niso mogli niti slutiti. Literatura odpira to neznano razsežnost, lahko govori o stvareh, ki se še niso zgodile ali pa jih ni več. Je orodje, s katerim je ljudem mogoče odpreti oči ali pa vzbuditi zanimanje za nekaj neznanega, nepričakovanega. Tržna usmerjenost to sposobnost popolnoma onemogoči. Če je neko literarno delo že od samega začetka

zamišljeno kot nekaj, kar mora biti vseč večini, kar mora ustrezati pričakovanjem, potem literatura ne more več biti sredstvo, ki bi komu spremenilo pogled na svet. Tako se književnost spremeni v dodaten ideološki postopek, ki predvsem zagotavlja *status quo*, da se ja ne bi kaj spremenilo, da bi Velika Zgodba, v kateri tako ali tako živimo, ostala verjetna in je nobena drugačna perspektiva ne bi omajala. Je torej mogoče, da literatura postane motor konformizma? Gotovo, ravno za to gre. Potrošniška logika ni nedolžna in tudi ne naključna. Mrzle številke namreč v tej zgodbi igrajo isto vlogo kakor Mefisto v Goethejevem Faustu. Faust Marjetice ne zapelje sam, kje pa, hudič mu to prišepne v uho in potem se mu seveda tudi ni treba ukvarjati z zoprnim vprašanjem, kaj se je vendar z dekletcem zgodilo. Slavni junak se je znal izmuzniti osebni odgovornosti. Tudi tržišče ima v hladnih cifrah svojega peklenskega zaupnika. Kaj bi govorili o odločitvah in vzrokih, pustimo raje, naj trg odloči namesto nas, naj bo on kriv za vse, naj on nosi vso odgovornost. Če ostanemo pri številkah, potem ni potrebno iskati nobene razlage, stvari so pač takšne, kakršne so. Trg je prikazen, ki je ni mogoče otipati, krožijo podatki in številke, vendar se z natančnimi statistikami pravzaprav nihče ne ukvarja.

SREDIŠČE IN OBROBJE V EVROPI

Spanair je danes letalska družba, ki ne obstaja več, a težko je pozabiti njihovo korporativno podobo – sploh zato, ker je na barcelonskem letališču El Prat dolga leta visel velik pano z vsemi destinacijami, kamor so njihova letala letela. Spomin na ta zemljevid me še vedno nekoliko zmrazi. Ko je bil moj sin majhen, je nekoč narisal zemljevid: na sredi papirja je bila Barcelona, nekoliko stran mesto njegovih katalonskih starih staršev in malo dlje je črta na papirju pripeljala do pikice, nad katero je pisalo "aslubenia" v simpatični, izmaličeni otroški pisavi. Na otroškem zemljevidu imajo prostor samo tisti kraji, ki jih je otrok kdaj spoznal in ravno takšen je bil tudi princip letalske družbe v reklamah. Na Spainairovem zemljevidu namreč ni bilo niti sledu o fizični geografiji, tudi ne o političnih mejah, tu so bila le imena mest in bel prostor med njimi. Šlo je za pojmovno shemo, v kateri je ista črta povezovala Zagreb, Montreal in Benetke, na drugi veji so viseli Palma de Malorca in München, malo naprej pa sta se Malaga in Philadelphia skorajda dotikali. Kaj le je predstavljal prazen prostor med temi imeni? Kaj se skriva v praznini med Zagrebom in Montrealom? Tega ni mogoče razložiti z nobeno logiko in ravno v tem je stvar.

Svet se je spremenil v svet povezav, kjer so pomembna samo še vozlišča. Samo *hubs*, v katerih se križajo poti mnogih potnikov, imajo pravico do prostora na zemljevidu. Živimo v civilizaciji, ki se trudi ustvariti izmišljene prostore, ki ne ustrezajo resničnosti, prostore, v katerih se lahko počutimo varne, sprejete, razumljene. Literatura, in posebej še roman, je storila veliko, da je nacionalni prostor postal prostor, v katerem čutimo, da je vse v naših rokah, obvladljivo. S to romantično idejo smo živeli dolga desetletja, toda zdaj počasi prehajamo v dobo, katere namen je, da bi meje pravzaprav kar preprosto odpravila in nado-

mestila orografijo s pojmovnimi shemami, v katerih ima prostor samo tisto, kar po tej čudni, otroški logiki sploh "obstaja".

Žal smo dresirani, da ne opazimo ničesar, česar na zemljevidu ni. Evropsko povojno družbo je zaznamovala ideološka delitev, ki je bila sprejeta dolga desetletja brez pretiranega zoperstavljanja in evropski prebivalci smo še vedno pod precejšnjim vplivom berlinskega zidu. "Vzhod" in "Zahod", ravno tako kakor "Sever" in "Jug", so v Evropi pojmi, ki delujejo kot prazni označevalci, pod katere je mogoče stlačiti kar koli že, od smisla za red do neizogibnega nasilja. Samo sposobnost analize takšnih zapletenih metafor – in za takšno početje razgrajevanja slojev, ki se skrivajo v neki podobi, nas pesništvo prav posebej dobro pripravlja – se lahko sploh zavemo lastne slepote. Če se pustimo zapeljati lastnemu jeziku, bomo s temi ukoreninjenimi besedami in predstavami pogoltnili tudi vse predsodke in praznoverja, ki se skrivajo v njih. Berlinski zid je sicer res imel le nekaj deset kilometrov, toda nevidna ločnica je celo celino razdelila na pol z natančno tistim postopkom, ki je opisan v Kafkovi zgodbi o grajenju kitajskega zidu. Ni bilo potrebno zgraditi resnično neprehodne stene, to je tako ali tako nemogoče. Uporabiti je bilo treba opeko iz tiste nevidne snovi, v katero ljudje preprosto verjamejo. Med Baltikom in Jadranom je tako potekala črta, ki je svet delila v dve antagonistični polovici. V zadnjih petindvajsetih letih je to razlikovanje res zelo izginilo; kakor rečeno je Krakov poln turistov od vsepovsod in trgovine z oblačili prodajajo iste znamke in lokali in restavracije se ne razlikujejo od tistih, ki jih lahko srečamo kjerkoli. A vendar, vprašanje belih lis na zemljevidu ostaja enako odprto in pereče. Kako videti tisto, kar v Zgodbu ni bilo vključeno, česar na zemljevidu ni?

Benjaminov pojem o "skoku tigra v preteklost" je pri tem lahko dobro vodilo. Ničesar, kar se je zgodilo, ne moremo spremeniti, zgodovine se ne da popraviti, da bi bila pravičnejša in znosnejša. Krivice, zapostavljanje, vse to ostaja nekje, zato se moramo potruditi, da iz naše današnje razgledne točke opazimo prazna mesta, vse tisto, kar ni bilo vtakano v našo zavest. Le na tak način lahko približno zaupamo, da bomo tiste, ki jih ne poznamo, o katerih ne vemo ničesar, ki niso del našega varnega in znanega sveta, lahko imeli za sebi enake.

Evropa je za veliko ljudi danes že postala otipljiva resničnost. Letalske povezave so nas dejansko povezale do te mere, da je let iz enega evropskega mesta v drugega že mogoče primerjati z rutinsko vožnjo iz province v prestolnico z avtobusom ali vlakom. Prebivalci tega bogatega in povezanega kontinenta smo vseeno podedovali nekaj predsodkov, ki še vedno delijo Evropo na cone različnih "hitrosti" in celotne kulture izključujejo iz možnosti izmenjave s sosedi. Ni res, da bi samo afriška literatura ostajala še vedno prava neznanka brez vsake možnosti dejanskega dialoga; žalostna resnica je, da večina evropskih literarnih kultur ne velja za dobrega sopotnika. Za vstop na mednarodno areno je potrebno pridobiti, kot je nekoč zapisala Pascale Casanova, "certifikat pismenosti", torej je treba dokazati v naprej, da si del sistema, in to ni ravno enostavno.

Od devetdesetih let 20. stoletja lahko ugotovimo, da kulturna diplomacija ni več stvar samo štirih ali petih evropskih kultur velikank, temveč so magično recepturo za vstop v kulturno izmenjavo odkrile tudi vse druge nacije. Danes je vprašanje

o opaznosti na kulturnem področju dejansko vprašanje države. Od konca hladne vojne celina vre zaradi vprašanj, povezanih z identiteto. Kultura (poleg športa, seveda) je nenadoma postala pomemben politični faktor – vlade so začele namenjati pomemben del predračuna sredstvom, ki naj povečajo pojavljanje na zunanjih kulturnih prizoriščih. Cena, ki jo je treba plačati, je dejstvo, da je v Evropi vedno manj prostora za glasove šibkih, za glasove disidentov in za sposobnost analiziranja.

Evropa nima nobenega časnika, ki bi bil bran po celi celini. Vsi nekako priznavamo, ne da bi kaj dosti premišljevali, da so pomembne novice drugačne za Angleže kakor za Italijane ali Grke. Zakaj naj bi potem bralci na tej celini vsi brali iste knjige? Vprašanje so odpira namreč zaradi tega, ker je premik z nacionalnega trga na globalni trg pravzaprav prinesel samo razširitev homogenizacije. Zdi se, da je končni cilj ustvariti poenoten in dobro povezan prostor, kjer bi krožile iste knjige, jedla bi se ista hrana, kupovale bi se iste blagovne znamke, zanimala bi nas ista vprašanja. Če se želimo tem tektonskim procesom poenotenja izogniti, potem moramo postaviti temelje za sprejemanje različnosti. Kot že rečeno, literarno delo nastane načeloma z namenom, da bralcem nekaj pove, da jim pokaže nekaj, česar še ne vedo. In zato, da bralec lahko nekaj takega sprejme, mora novosti nameniti čas, radovednost, željo po znanju in spoznavanju. Če inovacijo izključimo iz kroženja, potem literarno "ustvarjanje" ne bo drugega kot proizvodnja klonov dokazanih uspešnic.

Najpomembnejša značilnost nacionalnega prostora je, da ga dojemamo kakor varen prostor. Dovoljuje nam srečanja z neznanci, v katerih ničesar ne tvegamo, sporazumevanje je vnaprej zagotovljeno. Pojem naroda temelji ravno na tem, da zaupamo, da si na nekem določenem prostoru, vsi delimo iste kode obnašanja. Razlike med nami so le v posameznikovem osebni značaju, starosti ali premoženju. V 18. stoletju se je svet posameznika razširil in hitro segel daleč čez čisto krajevno obzorje. In ta globoka transformacija evropskih dežel je imela zvestega spremljevalca: roman. Roman kot zvrst je tista literarna oblika, ki je nacionalno državo sploh osmislila. Nastala je potreba po občutku pripadnosti skupnosti. Zato narod ne more obstajati brez simbolične razsežnosti, ki vsem njegovim članom dovoljuje, da se ukoreninijo v Zgodbi, ki si jo vsi delijo. Narod je "umišljena skupnost", kakor je Benedict Anderson napisal leta 1983 v eni najbolj vplivnih knjig o tem vprašanju. Narod ima torej dimenzijo, ki je ne moremo v celoti začititi ali izmeriti, preveč ljudi spada pod to oznako, da bi lahko vsakega posebej osebno spoznali. Narod je torej pojem, ki je podoben svetovom, ki so opisani v romanih, kjer so številne in raznolike osebe povezane v isti svet.

Bildungsroman je znotraj tega znanega sveta začrtal ločnico. Kmečki svet je postal svet, naseljen s postaranim prebivalstvom brez perspektiv za prihodnost, medtem ko so mesta postala edini prostor, kjer je mlad človek lahko upal, da se bo lahko polno razvil. Konflikt med kmečkim in urbanim svetom je bil eden od glavnih motorjev evropskega pripovedništva v zadnjih dveh stoletjih. Ne smemo spregledati tudi paradoksa, da se je bralna kultura širila predvsem med podeželskim prebivalstvom, ki je na tak način sanjalo o daljnih krajih znotraj dežele, kjer bi se njihova pričakovanja lahko uresničila. Mesto je postalo glavni junak večine razvojnih romanov. (Moretti, 2000)

Roman je postal prevladujoča literarna zvrst na evropski celini zaradi svoje prilagodljivosti. V sebi je lahko nosil tako najbolj rafinirano kulturo kakor najbolj vulgarne vsebine. Poleg tega je posebnost romana ravno v tem, da niti ne poskuša vzpostaviti nekega enotnega pogleda na svet, temveč ustvarja "kompromis med različnimi življenjskimi držami". (Moretti, 2000) Uspeh romana v zadnjih dvesto letih nam pravzaprav govori o tem, da osrednja ideologija Evrope ni njena premočrtnost, zavezanost nepremičnim principom, ki jih je treba sprejeti kakor dogmo. Ravno obratno je res, Evropa se giblje po načelih, ki so prilagodljiva in pogosto zgolj začasna, vodijo nas šibka prepričanja, znamo sprejemati nejasnosti in nedorečenost. Roman je bil v tem naš največji učitelj, kajti to je oblika, ki je najbolj uspešno promovirala socializacijo modernega človeka. Naučila nas je živeti v svetu, polnem nepremostljivih nasprotij.

Torej smo sposobni živeti v sodobnem svetu ravno zaradi tega, ker zmoremo prenesti dejstvo, da dokončne rešitve ne obstajajo. Pisatelji so nam pokazali, da je treba nerešljiva vprašanja in paradokse sprejeti kot nekaj, kar nam lahko pomaga živeti. (Moretti, 2000, 10)

Če je v Evropi estetizacija politike pripravila prostor najmočnejšim, nam literarna dediščina te iste celine dokazuje, da smo sposobni živeti z našimi lastnimi nasprotji, da znamo sprejemati vplive iz najrazličnejših virov, da smo pripravljeni na nerazrešljive konflikte. Dejstvo, da je roman postal prevladujoča literarna oblika, nam ne kaže drugega kot to, da živimo v času, ki se ga ne da poenostaviti. Po eni strani je celina res sestavljena iz posameznih narodov, po drugi strani pa vemo, da meje med združenimi narodi Evrope razpadajo in da narodni okvir že dolgo ni več tisto varno zavetje znanega in obvladljivega sveta. Družba od nas zahteva, naj probleme rešujemo z matematično natančnostjo, kjer obstaja le ena prava rešitev, toda hkrati se že kako dobro zavedamo, da v življenju nobena rešitev ni dokončna, da se vse spreminja in menja. Ta poduk dolgujemo evropski literaturi. Torej ne moremo priti do nobenega drugega zaključka, kot je ta, da bomo brali knjige tako dolgo, dokler bodo knjige odražale naše najgloblje skrbi in tesnobe. Književnost, ki nas bo spremljala v prihodnosti, bo drugačna, prilagodila se bo novim pogojem. Preživi lahko namreč samo tista tradicija, ki je sposobna preobrazbe.

Superbia, avaritia, luxuria, ira, gula, invidia, acedia: to so latinske besede za sedem naglavnih grehov, ki so leta 1974 Czesławu Miłoszu služile za razmislek o tem, kako lahko literatura spreminja svet. Miłosz se v svojo domovino ni mogel vrniti dolga desetletja in poleg tega je pisal v jeziku, ki bi ga težko uvrstili med opazne jezike na svetovnem literarnem zemljevidu, kakorkoli že. V Krakovu, s katerim sem začela, je preživel, kakor vemo, svoja zadnja leta. "Kdor piše v poljščini, si ne sme delati utvar," (Miłosz, 2001, 298) je vedno znova poudarjal. Zavedal se je, da je bilo njegovo edino orodje jezik. In zato je tudi še predobro vedel, kako pojmi, ki jih predstavljajo latinski izrazi, ne sovpadajo nujno s predstavami, ki so vtikane v poljske izraze za te iste grehe. Pri verouku so se mu latinske besede tedaj zdele čisti zvok, brez drugih asociacij, ki so svetile jasno kakor sama ideja brez vseh drugih

senc. Nasprotno pa je poljski prevod vseh teh izrazov vzbujal v otroku okuse in znane zvoke, neprijetne situacije in občutek sramu ...

Miłosz vodi bralca svojega eseja skozi labirint pomenov, ki se nevidno pretakajo iz enega jezika v drugega in analizira odtenke, ki pri tem nastajajo. Tako, na primer, je grška beseda *filarguria* dala latinsko *avaritia* in naslov Molinerove komedije *L'Avar*. Isti pojem pa je v poljščino preveden kakor *takomstwo* in pomeni človeka, ki živi obseden od želje po kopičenju stvari, predvsem pa hrane. En sam pojem, ki bi moral biti zelo natančno opredeljen, če naj kršitev tega pravila pomeni večno pogubljenje, nosi v sebi tako oderuha Harpagona kakor malega poljskega dečka, ki ni mogel zadržati želje po sladkem in se je preveč veselil družinskih praznovanj, ob katerih se je na mizi znašlo kaj posebej dobrega.

Le kako naj bi deček razumel, da je ista sla, ki je gnala njega k slaščicam, prevezana tudi z "ustanavljanjem tovarn, odkritjem Amerike, zatiranjem kmetov na Poljskem in odlično idejo amsterdamskih trgovcev, da bi lahko svoje ladje izkoristili tudi za prodajo sužnjev". (Miłosz, 2001, 289) Res ima prav, poljski pesnik, naš svet se nikoli ni znal odreči temu, da bi pojedli še sladico, čeprav je naš želodec lepo poln.

V poljščini torej pohlepa skorajda ni mogoče ločiti od lakomnosti, ki jo v tem jeziku opisujeta kar dva izraza (*pijaństwo* in *obżarstwo*). To nam seveda govori o tem, kako huda je bila lakota v teh krajih, na srednjeevropskih ravninah. In ravno tako nam tudi osrednji junak Molièrove drame govori o tem, kako velik pomen je imelo za zahodne družbe kopičenje premoženja. Sublimna vrednost denarja – pest drobiža ne služi temu, da bi se z njim ogreli, in papirnatega denarja kot takega tudi ni mogoče jesti – za utemeljitev civilizacije, v kateri živimo. Zato je pojem pohlepa na Zahodu tako tesno povezan s samim denarjem, v ruralni Poljski pa z osnovno potrebo po hrani.

Miłoszeva analiza dobro pokaže, kako intimno so povezane besede s samo preteklostjo in z razvojem idej. Primerjava med njimi omogoča dostop do razmisleka o svetu, dovoljuje nam odkriti nasprotja in nepremostljive razlike med različnimi pogledi. Za takšno širino obzorja je treba že v izhodišču sprejeti, da pojmi in besede prehajajo iz enega jezika v drugega, iz ene dežele v drugo, da se napolnijo z drugačnimi vsebinami in barvami, da se prilagodijo drugačnim pogojem, da se v njih vtisnejo izkušnje in trpljenje čisto določenih ljudi. Če sprejmemo to dejstvo, potem lahko počasi začnemo razumevati, v čem je sploh smisel prevajanja. Prevajalec ne opisuje tega, kar je nekdo rekel z besedami v znanem jeziku. Ta neposredna povezava, ta most z enega brega na drugega preprosto, ne obstaja: vsaka beseda, vsak pojem, vsak izraz vsebuje vse tisto, kar se je nabralo v njem skozi dolga stoletja neprestane rabe. In kadar prevajamo, moramo s seboj odvreči celo skladišče pomenov iz originala in moramo to predstavo vriniti v drug jezik, v jezik, ki je živ in ki se neprestano spreminja. Tu ni gotovih rešitev, ni trdnih tal, samo utrujajoče delo, da kopičimo zrna peska na plaži, kjer je mivke že tako ali tako dovolj.

Zato internacionalizacija literature ne more pomeniti samo tistega, kar se zgodi na knjižnih sejnih, pod žarometi, v paviljonih z debelimi in mehкими pre-

progami, kjer se agenti in podjetniki pogajajo o cenah in tendencah. Ob tej tržni resničnosti obstaja tudi literarni utrip, ki živi svoje lastno življenje in iz katerega šele nastane izdelek, ki mu lahko rečemo knjiga. In ta utrip nikoli ni obstajal v eni sami kulturi, omejeni na neko določeno deželo ali jezik. Literatura, kakršno poznamo v Evropi, dolguje svoj izvor izmenjavi z drugimi, besedila so se na tej celini vedno prevajala. Književnost je pravzaprav nastajala zaradi stika z drugačnimi resničnostmi. Spomnimo se samo tega, da je *Vulgata*, latinska biblija, ta sveti tekst, le prevod. Originali v njej zbranih besedil se razpredajo po vsem starem svetu in so bili zapisani v hebrejskem, aramejskem in grškem jeziku. Nekaj podobnega lahko rečemo o grški kulturi, ki je zibelka evropske. To je zaklad, v katerem lahko najdemo dokaze o notranji razdrobljenosti antike, o stalnih pritiskih od zunaj, o zavojevanjih in osvojitvah. Klasična Grčija ustreza sliki med sabo sprtih voditeljev, ki so se znašli pred vrati Troje, da pozabijo na perzijsko nevarnost, ki se že nabira na obzorju kakor nevihtni oblaki. Razmere v grški epiki ali v njihovih tragedijah so pogosto tako neverjetno podobne današnjim okoliščinam, da z njihovo pomočjo še vedno lahko razberemo jedro na videz nerazumljivih konfliktov. Niti goreča pričakovanja šibkih niti prevzetnost močnih se nista če razblinila.

V bližnji preteklosti pa seveda ne smemo pozabiti predvsem teže izseljencev v povojnem času: Celan, Kiš in Kundera v Parizu, Miłosz in Brodsky v Ameriki, Gombrowicz v Argentini, Bachmannova v Rimu in Rodoreda v Ženevi ... imen je preveč, da bi jih sploh bilo mogoče omeniti. Velika evropska literatura je bila napisana, sploh pa po drugi svetovni vojni, kakor *epistula ex ponto*. Samo da je Ovid na obali Črnega morja lahko jokal po mestu, iz katerega je bil pregnan, medtem ko avtorji evropskega povojnega časa v večini primerov niso imeli kraja, kamor bi se lahko vrnili. Dom, kakršnega so poznali, je izginil. Najtežje vprašanje, pred katerega so bili postavljeni, je bilo: S čim se lahko zdaj poistovetim? V kaj naj zaupam? Kje je vendar moj dom? Tako je sam pojem doma postal drugačen, ni si ga bilo več mogoče zamisliti kot znan svet, kjer vse deluje, kakor je treba, in kjer vladata mir in ubranost. Zdrobila se je iluzija o dobrem in varnem domu, ki bo kot tak obstajal za večno. In to spoznanje moramo sprejeti tudi tisti, ki smo bili rojeni *potem*:

"Prej ali slej vsak posameznik pride do krize, ki je ne more rešiti drugače kot z neke vrste preobrazbo – preleviti se mora kakor kača –, tako da ga tisto, kar ga je prej mučilo, preneha zanimati." (Miłosz, 2001, 299).

Podoba kače, ki se prelevi, je podoba pesnika, ki nam drži ogledalo, v katerem odseva najbolj zvesta podoba nas samih. Napredujemo tako, da sproti pozabljamo, kar je bilo, skačemo naprej, v velikih skokih se oddaljujemo od lastnih dosežkov in izkušenj. Toda nekje vse tisto, kar je bilo, ostaja, pušča sled. Vsaka pesem, vsaka knjiga, je kakor kačji lev, prazna lupina, iz katere lahko razberemo svet, ki ga več ni. Torej smo pred nevarnostjo, da zagrešimo greh prevzetnosti, če bi si mislili, da je naša doba začela nekaj čisto novega, da si šele mi lahko zamislimo literaturo v mednarodni razsežnosti. Najbrž je res ravno obratno. Največja nevarnost, ki nam

preti, je, da nam bo uspelo res odpraviti meje in da ne bomo več poznali nobene druge resničnosti od tiste, ki ji sami pripadamo. Potem prevodi res ne bodo več potrebni, vse, kar bo ostalo zunaj, po postalo tako nerazumljivo, da se tega ne bo dalo več "prevajati".

LITERATURA

- Allen, Esther (ed.), *To be translated or not to be*. Barcelona: Institut Ramon Llull, 2007.
- Anderson, Benedict. *Comunitats imaginades*. Traducció de Maria Àngels Giménez. València; Catarroja: PUF; Afers, 2005.
- Benjamin, Walter. "Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit" A: *Gesammelte Schriften I-2*. Frankfurt: Suhrkamp Taschenbuch, 1991, 471-508.
- BERGER, John, *About Looking*. London, Writers and Readers Publishing, 1980
- Bernheimer, Charles (ed.). *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*. Baltimore: John Hopkins UP, 1995.
- Blanchot, Maurice. *L'espace littéraire*. Paris: Gallimard, Galimard, 1955.
- Boades, Joan. "Geopolítica del turisme" *L'Espill* 35 (tardor 2010), 79-90.
- Casanova, Pascale. *La República mundial de las letras*. Traducció de Jaime Zulaika. Barcelona: Anagrama, 2001.
- Damrosch, David. *What is World Literature?* Princeton: Princeton University Press, 2003.
- Deleuze, Gilles; Guattari, Félix, *Kafka. Por una literatura menor*. Traducció de Jorge Aquilar Mora. Mèxic: Era, 1978.
- Kovač, Miha; Wischenbart, Rüdiger. *Diversity Report 2009. Cultural diversity in translation of books: Mapping fiction authors across Europe*. Viena: Verein für Kulturelle Transfers, 2010.
- Kundera, Milan. "Three contexts of Art. From Nation to World." *Cross Currents* (1993).
- Miłosz, Czesław. "Saligia" (1974). Traducció de Madeline G. Levine. A: *To Begin Where I Am. Selected Essays*. Nova York: Farrar, Straus and Giroux, 2001.
- Moretti, Franco. *Modern Epic. The World System from Goethe to García Márquez*. London: Verso, 1996.
- Moretti, Franco. *Atlas of the European Novel 1800-1900*. London: Verso, 1998.
- MORETTI, Franco. *The Way of the World. The Bildungsroman in European Culture*. London: Verso, 2000. New edition.
- Moretti, Franco. *Graphs, maps, trees*. London: Verso, 2005.
- Paré, François. *Les littératures de l'exiguïté*. Ottawa: Les Éditions du Nordir, 1993.
- Žižek, Slavoj. *First As Tragedy, Then As Farce*. Londres; Nova York: Verso, 2009.

